

**ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐԳԻՈՅ
ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՀՊԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ**

ԿԱՄ

ԻՆՉՈ՞Ւ ՀԱՅԵՐԸ ՉԵՆ ԲԱԶՄԱՑԱԾ...

Մարդաբանութեան մասնագէտները, գրեթէ միաձայնութեամբ կ'ընդունին որ այսօր 1999ին, Հայկական Ցեղիմ պատկանող 90 միլիոն անհատներ կ'ապրին, Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի մէջ¹։ Գիտնականները երբ Ցեղ կ'ըսեն, կ'ըմբռնեն մարդակազմական, դանկաշին, արիւնային նոյն յատկութիւնները ունեցող անձեր, անկախաբար անոնց խօսած լեզուէն կամ որդեգրած կրօնքէն։

Համալսարանական տարիներէս, այս հանելուկը մտատանջած է զիս եւ փորձած եմ լուսաբանութիւն մը փնտռել, մեր պատմութեան մէջ, ինքզինքս նուիրելով բանասիրական պրպըտումներու, մասնաւորապէս 1985ի սկիզբները, երբ կը պատրաստէի «ՀԱՅ ԸՆՏԱՆԻՔ» ամսաթերթի Բացառիկը, նուիրուած ԵՂԵՌՆԻ 70ամեակին։

Բացառիկը լոյս տեսաւ (200 էջ) բաւական անյայտ փաստաթուղթերու հրատարակութիւններով, վիճակազրական նորանոր տուեալներով, բայց ափսո՛ս, կրկին նետուելով դպրոցական ասպարէզ, կարելի չեղաւ աւելի խորացնել փնտռուածներս։

Այսօր, Ս. Ղազարի Մայրավանքի լուութեան եւ բացարձակ խաղաղութեան մէջ, մեծ հաճոյքով կ'օգտուիմ անոր գրադարանային եւ դիւանային անսպառ պաշարէն եւ մշուշի մէջ մնացած բոլոր հարցականներս կամաց-կամաց կը գտնեն իրենց պատմական լուսաբանութիւնը, տրամաբանական կարգով։

1. MARCOZZI VITTORIO, *L'uomo nello spazio e nel tempo*, Casa Edit. Ambrosiana, Milano, 1969, էջ 154 եւ 168-169։

Օրինակ, Մօրենի հրատարակած տետրին մէջ 1772ին, Մեծ եւ Փոքր Հայոց տարածքին վրայ, 27 միլիոն անձ կը հաշուէ: Նոյնը կ'ընեն Թաւէրնիէ եւ Թուռնըֆօր. արդ ի՞նչ կը պատահի որ 75 տարի ետք, այս բնակչութիւնը փոխանակ ԱձԵՆՈՒ կը վերածուի 9 միլիոնի...:

Անցեալին վիճակագրութիւն չէ կատարուած, բայց կարելի է հաւանականութեամբ թիւեր տալ՝ հիմնուելով զինուորագրուածներու, սպաննուածներու, գերութեան տարուածներու մարդահամարէն, որ մեր պատմիչները հաւատարմութեամբ հաղորդած են, գրեթէ միշտ: Օրինակ՝

.. ԶԱՐԵՀԱԽԱՆ - Բագրեւանդի մէջ, գտնուող այս քաղաքէն, Արշակ երկրորդ, 5000 տուն կը հանէ: Եթէ ամէն տուն, միջին հաշուով, վեց անձ հաշուէ, գումարը կ'ընէ երեսուն հազար (տե՛ս՝ Փ. Բիւզանդ. ԻԴ. 55):

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ - Այս քաղաքէն ալ՝ 19.000 տուն - (նոյն):

ՎԱՆ - 23.000 տուն:

ԶԱՐԻՇԱՏ - Առնուին եւ զքաղաքն մեծ Զարիշատ ... Աղիհոփտ գաւառին մէջ, 24.000 - (նոյն):

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ - Աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ... 40.000 (տուն) գերութեան տարին, իսկ Սամուէլ պատմիչ կ'աւելցնէ. երբ Կաւատ, Պարսից Արքան գրաւեց զայն, 80.000 հոգի սպաննեց...:

ԱՐՏԱՇԱՏ - Շապուհի զօրքերը, ամբողջ քաղաքը գերութեան կը տանին, 9040 տուն:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏ - Առնուին եւ զմեծ քաղաքն Երուանդաշատ եւ գերի կը տանին 50.000 տուն (Փ. Բիւզ. Դ. 55):

ԴՈՒԻՆ - Ղեւոնդ պատմիչ (ԻԲ.) կը գրէ որ Թէոդոր Ռշտունի Հայոց Իշխանը, զինուորագրած ըլլալով այր մարդիկը՝ (Դուինի) Արաբներուն դէմ ելլելու համար, Ապուլաքրի արաբները, առանց զժողարութեան, կը գրաւեն Դուինը եւ 35.000 կիներ եւ մանուկներ գերութեան կը տանին:

ՈԿՈՄԻ - Այս քաղաքին մէջ, Արիստակէս Լաստիվերտցի, երեսուն հազար անձ կը հաշուէ (Գլ.-ԺԸ.):

ԱՐՄՆ - Մատթէոս Ուռհայեցի 120.000 է, կը գրէ, քաղաքին բնակչութիւնը եւ դարձեալ ուրիշ առիթով՝ 150.000 կ'ըսէ:

ԱՆԻ - Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, իր Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Ա. հատորին մէջ (որ մեծագոյն աղբիւրս է) նկատի առած - կ'ըսէ - իր ծաւալուն աւերակները, եկեղեցիներու բազմութիւնը եւ մայրաքաղաքէն զաղթողներու մեծ թիւը մինչեւ Եւրոպա, Եգիպտոս եւ այլուր, պէտք է մէկ միլիոնէն աւելի բնակչութիւն ունենար, եւ իր փաստը զօրացնելու համար կ'ա-

ւելցնէ - Յովհաննէս Բագրատունի, ԺԱ. դարուն, Անի քաղաքէն միայն, 40.000 հետեւակ եւ 20.000 հեծեալ հաւաքեց: Բազմամարդ քաղաքներ էին նաեւ Գանձակը՝ Արցախի մէջ, Լուտին՝ Տաշիրի մէջ եւ Մանազկերտը՝ Հարք զաւառին մէջ, Երզնկա՝ Բարձր Հայքի մէջ, ուր 1458ի երկրաշարժին 32.000 զոհ կու տայ, իսկ 1482ին 30.000:

Բաղաց թագաւորութիւնը փոքր իշխանութիւն մըն էր, կը գրէ Ստեփանոս Օրբելեան, տարածուած միայն Սիւնիքի եւ Արցախի մէջ, եւ սակայն իր տարածքին վրայ ունէր 43 բերդ, 28 վանք, եւ 1400 գիւղ, Կապան մայրաքաղաքով:

ՍԱՍՈՒՆ - Աղճնիքի մէկ զաւառն էր միայն, սակայն Ժ. դարուն, Թոռնիկ իշխանը, միայն Սասունէն 50.000 հետեւակ եւ 6.000 հեծեալ կը հանէ:

Ահաւասիկ մի քանի պատմական ստոյգ տուեալներ, քաղուած մեր մատենագրութեան զանազան շրջաններէն, համեմատութիւն մը դնելու համար ներկայի հետ, ուր ամբողջ Հայաստանի հանրապետութեան գիւղերուն թիւը, չեմ կարծեր որ Բաղաց փոքր թագաւորութեան գիւղերու թիւին հասնի կամ թոռնիկ իշխանի բանակին, եւ այլն:

15 դարեր ետք, Հայաստանի բազմամարդ քաղաքներուն մեծամասնութիւնը, անհետ ջնջուած է, իսկ կանգուն մնացողներն ալ, վերածուած են աննշան աւաններու կամ երկրորդական քաղաքներու, մինչ նոյն շրջանէն, Եւրոպայի փոքր կեդրոնները, այսօր դարձած են բազմամիլիոն քաղաքներ (Փարիզ, Միլանո, Լոնտոն եւ այլն):

* * *

Առաջիմ պատճառը, Հայաստանի բնակչութեան նուազումին, գաղթակամութիւնն է: Հնագոյն ժամանակներէն, նախարարական մեծ տուներ կամ ցեղախումբեր, հեռացած են Մեծ Հայքէն, զանազան պատճառներով: Այսպէս Ուտեցիներն ու աղուանները Սիւնիքէն հեռացած ընտանիքներ են, հաստատուած Կուր գետի արեւելեան ափը, զրաւելով ներկայ Ադրբեջանի տարածքը, որ կը համապատասխանէ պատմական Ատրպատական եւ Փայտակարան նահանգներուն:

Դէպի Հիւսիս, Քսենոփոն (360 Ք.Ա.) եւ Պլինիոս (Ա. դ.) Սեւ ծովու Տրապիզոնեան ծովեզրէն մինչեւ վրացական սահմանները՝ Արմէնօֆալիվ կը կոչեն. հաւանաբար հայ գաղթականներու մեծ բազմութիւն մը կար հոն:

Հերակլ կայսրին սկսեալ, հայ բանականներու թիւը օրէ օր կ'աճէր օտար ափերու վրայ. անոնք յաճախ ընտանիքներով կը գաղթէին նոր բանակատեղիները. Ափրիկէ, Սիկիլիա, Ռավէն-նա, Թրակիա եւ մանաւանդ Մակեդոնիա, ուսկից ապստամբու-թեամբ, պիտի յաջողէին նոյնիսկ Բիւզանդիոնի գահը գրաւել եւ հոն իշխել մի քանի դարեր, Հայ կայսերական փայլուն պատ-մութեան մը էջը բանալով՝ Հայաստանէն հեռու, որուն դիւցազ-ներգութիւնը տակաւին, լրիւ չէ գրուած, եւ որ պէտք է Հայոց Պատմութեան համագոր դասաւանդել վարժարաններու մէջ:

Դէպի հիւսիս, գլխաւորաբար Վրաստան եւ Կովկաս, Բա-գրատունեաց տունը տուած է թագաւորներ (Վրաց Բագրատու-նիներ), զօրավարներ եւ բանակներ, հասնելով մինչեւ Աբխա-զիա, որ քրիստոնեայ էր այդ դարերուն, եւ ուր Հայերը բազ-մաթիւ կապեր ստեղծած են պալատական խառն ամուսնութիւն-ներով:

Ամբողջական նահանգներ, յաճախ ենթարկուած են, ներկայ բառերով պիտի ըսէինք, «Ցեղային մաքրագործումի» յատկա-պէս Բիւզանդիոնի կարճատես քաղաքականութեան հետեւան-քով. այսպէս, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը, բանա-կով եւ ժողովուրդով, գաղթած է Սեբաստիա: Բարձր Հայքի ամբողջական չրջաններ, պարպուած են, բնակեցնելու համար Կապադովկիան, ուր անոնք յունածէս դառնալով, եւ յետագային ալ՝ մասամբ մահմետական, այսօր կը կազմեն կեդրոնական Անատոլիոյ բնակչութեան առ նուազն 80 տոկոսը:

Երկրորդ եւ աւելի ծանր հետեւանք ունեցած են գերեզմա-րութիւնները: Անպաշտպան եւ բազմաթիւ նախարարութիւն-ներու բաժնուած Հայաստանը, անկարող էր վայրագ, վարժ, աւարարութեամբ ապրող, արաբ եւ թուրք բանակներուն ախոր-ժակը չգրգռել, մանաւանդ որ անոնք այնքան կարիք ունէին, իրենց նոր հիմնած մայրաքաղաքներուն համար, (Պաղտատ, Դամասկոս, Հալէպ, Իկոնիոն, Դավրէժ եւ այլն) աշխատող ձեռ-քերու: Ո՞ր կրնային գտնել Հայերէն լաւ արհեստաւորներ, շի-նարարներ, հաւատարիմ պահակագունդեր: 649ին արդէն բիւ-րաւոր հայ գերիներ կը ծախուէին Դամասկոսի եւ Նիպոտոսի շուկաներուն վրայ: 661ին կրկին: Վերջապէս Ք.Ե. 640 թուա-կանէն մինչեւ 859, շուրջ երկու դար, Հայաստան ապրեցաւ արաբական տիրապետութեան սարսափը:

1049էն սկսեալ Հայոց պատմութեան բեմը կը գրաւեն թուրք ցեղեր, որոնց վայրագութիւնը եւ արիւնարբու ախորժակները այնքան ահաւոր էին՝ որ Հայերը շուտով կը մոռնան արաբական անգթութիւնները: Զկայ արշաւանք մը, որ երեսուն հազար գե-

րիներով չվերջանայ եւ նոյնքան եւ աւելի սպանութիւններով: Կը պատմուի որ Տուդրիլ Թուրքը, միայն Արծն քաղաքին մէջ, 150.000 հոգի ջարդած է եւ 800 սայլ եկեղեցական ոսկեղէն եւ արծաթեղէն կողոպտած: Ինչ հրաշք է որ տակաւին ունինք փրկուած հատ ու կենտ նմոյշներ, մեր մշակոյթը ցոյց տալու նոր սերունդներուն:

Պարսկական, բիւզանդական, արաբական, սելճուքեան, Թուրք - Թաթարական անմարդկային վայրագութիւններով, կարելի է հսկայ հատոր մը լեցնել, մեր բազմաթիւ պատմիչներէն քաղուած, պատմական ստոյգ եւ փաստացի տուեալներով:

Թուաբանական հաւանականութեան պարզ հաշիւով մը, եթէ հայ ժողովուրդը բնականոն կեանք մը ունեցած ըլլար, նոյնիսկ տեղական ճակատամարտներով եւ բնութեան ենթադրելի աղէտներով, բայց ոչ մարդկութեան ամէնէն զազրելի ցեղերը եւ վայրագութիւնները զլխուն հաւաքելով, այսօր պէտք էր Խտալիոյ կամ Սպանիոյ համահաւասար ազգ եւ պետութիւն մը ըլլար, նկատի առած որ կու գայ հազարամեակներէ:

Երբ «լուսամիտ» Շահ Աբբաս Ա. իր կայսրութեան մայրաքաղաքը ծաղկեցնելու համար, քարուքանդ կ'ընէ Արարատեան աշխարհը, մինչեւ Սիւնիք եւ բռնի կը քշէ հարիւր հազարաւոր բազմութիւններ, քանդելով ծաղկուն Զուղան, նորը կառուցանելու համար, իր Իսպահան մայրաքաղաքին մէջ, երբ հայ ազգին ձեռներեց զաւակները տէրերն էին դարուն տնտեսական աշխարհին, Հնդկաստանէն Ամսթերտամ, Վենետիկ եւ Լոնտոն, ի՞նչպէս կ'ուզենք որ այս ազգը չկրէ այս բոլոր բռնութիւններուն հետեւանքները, եւ տակաւին վստահութիւն ունենայ մարդոց բարութեան վրայ: Զարմանալի է եւ անբացատրելի խորհուրդ, թէ ի՞նչպէս մեր հաւաքական տառապանքը մեզ չէ միաձուլած հարկ եղածին չափ, ընդհակառակն, աւելի շեշտած՝ մեր անհատական, ինքնազուլի գիծը: Նկատած էք որ հակառակ մեր բոլոր տնտեսական, վաճառականական ձիրքերուն, աչքի զարնող հայկական ընկերութիւն մը գոյութիւն չունի տակաւին, ոչ ալ դրամատուն մը, բայց կան հարիւրաւոր հայ միլիոնատէրեր, մեր թիւէն անհամեմատօրէն աւելի, կան հարիւրաւոր բարեգործական կազմակերպութիւններ, օգնութեան մարմիններ, բարերարներ, ստեղծուած մեր «աթալիֆ» հալածանքները, դժբախտութիւնները, ցաւերը ամոքելու, որովհետեւ մեր էութեան մաս կը կազմէ ինքնապաշտպանութեան՝ քան յարձակումի բնազդը: Շուշիի գրաւումի օրերուն, երբ միջազգային թերթերը գրեցին «Յարձակող Հայերու» մասին, «վերջապէ՛ս» մը քաշեցի ուրախացած: Առաջին անգամն էր որ ջարդուողը մենք չէինք:

Հայուն համար այդ օրը, «յարձակիրը» հաճոյք մըն էր, պատմութեան վրէժը սկսած էր լուծել մարկուսեան: Ես շատ լաւ կ'ըմբռնեմ նոյնիսկ, մեզի անվայել նկատուած վայրագութիւնները, որ մեր տղաքը գործեցին այդ օրերուն, մեր բնազդային ամօթխածութիւնը վիրաւորելով, դարերու կուտակուած անէծքը կը թօթուէին Հայոց պատմութեան դեղնոտած էջերէն...

Հայաստանի բնակչութիւնը ծանր հարուած կրած է նաեւ քնուրթնացման մեծ աղետներէ, երկրաշարժ, սով, մարախ, ժանտախտ: Ութերորդ դարուն Ասողիկ կը յիշէ - մեր յանցանքներուն համար, որպէս Աստուծոյ պատիժ - կարկուտ, մարախ, երաշտ (Գլ. Բ. 4): 805ին - կը գրէ Մամուէլ պատմիչ - օրական 3.000 հոգի կը մեռնէր Կարին քաղաքին մէջ, սովի հետեւանքով: Մատթէոս Ուռհայեցի, 1032 թուին համար կը գրէ - Եղեւ սով սաստիկ ընդ ամենայն երկիր, բազումք մեռանէին յերեսաց սովոյն եւ շատերն ալ - կ'ըսէ - իրենց կիներն ու զաւակները կը ծախէին պատառ մը հացի համար, եւ այլն:

Ընդունելով հանդերձ որ պատերազմները, բնութեան աղէտները, գաղթերը, գերեվարութիւններն ու կոտորածները տասանորդած են Հայաստանի բնակչութիւնը, ամէնէն աւելի մութ մնացած եւ նուազ ուսումնասիրուած բաժինը իսլամացած (բռնի կամ «կամովին») Հայերու պարագան է, որ կարծուածէն շատ-շատ աւելի մեծ երեւոյթ եղած է, հինէն ի վեր, եւ զարմանալիօրէն միայն հպանցիկ ակնարկով յիշուած մեր մատենագրութեան մէջ: Կայ արմատապէս քրիստոնեայ ժողովուրդի մը բնածին ամօթխածութիւնը, որ դարերու ընթացքին, բազմաթիւ նահատակներ տուած ըլլալով իր հաւատքին համար, չէր կրնար, առանց ամչնալու եւ համարձակօրէն յիշել հաւատորացները: Դասալիքներ էին՝ որ կը դրժէին իրենց պապերուն հաւատքը:

Յաճախ պատմիչներն ու մատենագիրները լռելեան կ'անցնին ուրացութեան պարագաներու վրայէն: Աւելի յաճախ, ուրացող խումբերը կը ծածկեն իրենց ծագումն ու իսկութիւն չայպանուելու համար, հաւատարիմ մնացող իրենց եղբայրակիցներէն, եւ այսպէս տակաւ առ տակաւ, դարերու ընթացքին, մինչեւ Խորիմեան Հայրիկ, մինչեւ Մեծ Եղեւն եւ գուցէ մինչեւ այսօր, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի, եւ Կորդուաց երկրի հայկական «կորիզներու» մէջ կ'ապրին տասնեակ միլիոնաւոր իսլամացած Հայեր, բոլորովին անտեղեակ իրենց ցեղային ծագումին, իրենց իսկական պատմութեան: Այս առիթով կ'ուզեմ յիշել ինծի պատահած, դէպք մը, որ կրնայ զաղափար տալ, թէ ի՞նչ չափանիշներու հասած է Հայոց ողբերգութիւնը:

1965ի դարնան էր, առաջին անգամ ոտք կը կոխէի Սուրիա, եւ հետաքրքրութիւնս զիս անմիջապէս տարաւ անապատի քաղաքները, Տէր Զօր, Ռաքքա, Գամիշլի: Ամէնէն յուզիչ հանդիպումս՝ տեղի ունեցաւ, վրանաբնակ Բիւրտերու ցեղապետին հետ, որուն մօտ բացառիկ յարգանքի եւ գուրգուրանքի առարկան դարձած էր ծրար մը՝ որ անմիջապէս հետաքրքրութիւնս շարժեց: - «Սա մեր սրբութիւնն է ըսաւ» - եւ չուզեց դաշխիմ: Ի վերջոյ պաղատական պնդումիս վրայ, ծրարը մեծ զգուշութեամբ բացուեցաւ եւ ... ո՛վ զարմանք. ԺԳ. դարու, սքանչելի մագաղաթեայ, հայերէն ԱԽԵՏԱՐԱՆ մը դուրս եկաւ ... - «Այս մէկը ըսաւ, ցեղապետը - մեր պապերէն մնացած սրբութիւնն է, որ մենք իրարու կը փոխանցենք դարէ դար»:

Ասոնց մասին է որ կ'ուզեմ աւելի խորացնել պրպտումներս, փորձել հասկնալ թէ ի՞նչպէս Գառնին, Էջմիածինը, Զուարթնոցը, Խորենացին, Շիրակացին, Նարեկը եւ Անին կերտող ժողովուրդին ժառանգորդները, կրնային վրանաբնակ դառնալ, նոյն հողին վրայ ապրելով, զիրենք այլանդակողին լեզուն խօսիլ, ամէն օր Արարատը, Սիփանը դիտելով անտարբեր մնալ, եկեղեցիներու եւ վանքերու աւերակներուն մէջ՝ իրենց ոչխարները պահելով, խղճի խայթ չզգալ եւ յաճախ դաշտերուն եւ բլուրներու ստորոտը ցրուած, հաւատքի կոթողներն ու խաչքարերը քանդելով, վայրենի հաճոյք մը ապրիլ...:

* * *

Դաշտային եւ սահմանամերձ շրջաններու մէջ բնակողները, ընդհանրապէս նախընտրած են զանգուածային գաղթականութիւն, այս արտագաղթը այնպիսի համեմատութիւններու հասած պէտք է ըլլայ, որ երբ 1074ին Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոս, Հռոմ կ'երթայ - կը գրէ Մատթէոս Ուռհայեցի - զարմացած կը մնայ Իտալիոյ զանազան կեդրոններուն մէջ, Հայ քաղմութիւններու հանդիպելով: Այս մասին Ներսէս Շնորհալի տաղաչափեալ կը գրէ:

- Եւ ի սրբոց գիրս հասեալ,
Յոր վայր նոցա նահատակեալ
Յարեւմտականը ժամանեալ,
Ուր ազգ Հայոց քաղում իջեալ...
եւայլն:

Շատ աւելի յստակօրէն կ'արտայայտուի Վահրամ Պահլավունի, յետ յիշելու հայ ժողովուրդին տառապանքը, որ նոյն շրջանին կը կրէին զանազան վայրագ եւ անգուլթ թուրք ցեղախուժբերէ:

– Որք ի չարեացն ձանձրածեալ
Եւ նեղութեանցն չհանդուրժեալ,
Ի յարեւմուտս կոյս դիմեալ
Եւ ի հիւսիս փախուստ առեալ,
Զհայրենին աշխարհ լքեալ,
Եւ ի յօտարս պանդխտացեալ:

... Իսկ անոնք որ պանդխտանալու իսկ կարելիութիւնը չունէին, մէկ խօսքով, մեծամասնութիւնը, որ կը բնակէր Հայաստանի անմատչելի լեռներուն եւ ձորերու մէջ, որոնք զաղափար իսկ կրնային չունենալ, թէ ո՛ր կը գտնուի Արեւմուտքը կամ հիւսիսը ... ահաւասիկ այս մեծ զանգուածն է որ, մեծ մասով կոտորուեցաւ տեղւոյն վրայ կամ գերի վարուեցաւ, եւ ամէնէն շատ բռնի իսլամացաւ:

Իսլամներու Հայաստան մուտքի առաջին դարերուն, բռնութիւնը տեղի կ'ունենար շատ կատաղօրէն, մոլեռանդ եւ ընչաքաղց, տգէտ բանականերու կողմէ, որոնք հուրով եւ սուրով պէտք է Մարգարէին կրօնքը տարածէին, որպէսզի երկիրքի դուռը բանային իրենց համար: Անոնք ամբողջ նախարարական տունները քանդեցին, ողջ-ողջ վառելով Նախիջեւանի եկեղեցիին մէջ (704), որովհետեւ «համարձակած էին չուրանալ իրենց քրիստոնէութիւնը»:

1960ական թուականներուն, երբ սոսկալի երկրաշարժ մը քարուքանդ ըրաւ «Արեւելեան Անատոլիոյ» անունին տակ, Հայաստանը, ամէնուս համար անակնկալ յայտնութիւն մը եղաւ, Վարդուի շրջանի, Սասունի լեռներու մէջ, տակաւին գոյութիւն պահող հայկական գիւղերու եւ բնակիչներու ներկայութիւնը: Գրտացած (լեզուով միայն) ամբողջական հայ գիւղեր, քրիստոնեայ մնացած, որոնց գոյութիւնը իմացանք «չնորհիւ» երկրաշարժին ... Փաստ մը եւս թէ տակաւին որքան անակնկալներ կրնայ պարգեւել մեզի մեր ժամանակակից պատմութիւնը:

Մեծ դժբախտութիւն եղաւ մեզի համար (չեմ գիտեր երբ բախտաւոր պիտի ըլլանք) որ 1918ի Զինադադարէն ետք, հազիւ տարի ու կէս, ազատութեան շունչ առած, 70 տարի սովետական խիստ զրաքննութիւնը եւ քաղաքական ծուռ հաշիւները արգելք հանդիսացան որ տաքը – տաքին կարելի ըլլար, ստուգումներ կատարել, միջազգային օրինաւոր խողովակներով, հայութեան

իրական վիճակի մասին: 70 մոլթ տարիներէ ետք, հիմա միայն կրնանք ենթադրութիւններ կամ կարելիութենական հաշիւներ կատարել: Նոյնիսկ պետական բոլոր դիւանները, ներառեալ օսմանեանը, չեմ կարծեր որ կարենան, հայ ժողովուրդին իսկական ողբերգութիւնը պատկերել:

Իսլամութեան պարսկական եւ օսմանեան շրջաններուն, բռնութիւններու որակը կը հետապնդէր ուրիշ սկզբունք մը, դարձեալ ներշնչուած հիմնադիր Մարգարէէն թէ – պատերազմի ելէք անհաւատներու դէմ, մինչեւ որ տուրք վնարեմ եւ խոնարհին:

Ես կը կարծեմ, գոնէ մասամբ, դադտնիքը գտած ըլլալ 90 միլիոն հաշուող (ներկայիս) Արմէնօիտ ցեղին: Անցնինք պրպըտելու մեր պատմութեան հին եւ նոր էջերը, դիտուած այս տեսանկիւնէն եւ պիտի տեսնենք ահաւոր ողբերգութիւնը Հայ ժողովուրդին:

* * *

Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, իր Հնախօսութիւն Հայաստանեայց Աշխարհի, եռհատոր կոթողային աշխատասիրութեան մէջ (Մ. Ղազար 1835), որմէ գրեթէ ամէնքը օգտուած են ու կ'օգտուին մինչեւ այսօր, հետեւեալ դիպուկ խորհրդածութիւնը կ'ընէ.

– «Մեր ազգը ամէն ինչի մէջ անբախտ գտնուեցաւ, հարուած հարուածի վրայ ուտելով: Ոչ միայն բնութեան աղէտները եւ կրած կոտորածները կը սպառնային անմարդաբնակ դարձնելու մեր երկիրը, այլեւ շրջապատող ազգերը, կարծես դաշնակից դարձած իրարու հետ, ամէն գնով, կը ջանային անհետ առնել աշխարհէս, նոյնիսկ Հայու անունը, ըլլան անոնք քրիստոնեայ (Բիւզանդացիները, Վրացիները) կամ ոչ (Պարսիկները, Արաբները, Թուրքերը)»: – (Հտ. Ա., էջ 365):

Հայ ժողովուրդին ազգային առաջին հերոսամարտը, 451ին Աւարայրի դաշտին վրայ, դաւանափոխութեան դէմ կատարուած առաջին ժողովրդային ճակատամարտն էր, համայն քրիստոնէական պատմութեան, որ դարերով ներշնչարան եւ ուղեգիծ եղաւ, որ թէեւ տասանորդեց, դարերու ընթացքին մեր համրանքը, բայց փրկեց ամբողջական ոչնչացումէն շնորհիւ իր հաւատամքին շուրջ ստեղծած զօրաւոր ինքնութեան, արտայայտուած կրօնական, մշակութային, պատմական, ստեղծագործական տարբերակներով: Մինչ դաւանափոխ Հայերը, որոնք վստահաբար, կը հասնին տասնեակ եւ տասնեակ միլիոններու, Նաիրիի եւ

Ուրարտուկի ժողովուրդին նման, կրնան միայն հնախուզութեան առարկայ դառնալ, եւ ոչ աւելի...: Անցնինք պատմութեան:

Թողունք հնագոյն ժամանակները եւ ամբողջ Միջին դարը, եւ զանք ժամանակակից պատմութեան, այն օրերէն, երբ Արեւմտաքի մէջ սկսած էր Լէօնարտո Տա Վինչիի, Ռաֆայէլի, Միքէլանճէլոյի, Վերսայի պալատներու, պատմութեան մէջ չտեսնուած, վերածնունդի շարժում մը, եւ Հայոց Աշխարհը, դարձած բաժան-բաժան, կ'ապրէր աննկարագրելի ողբերգութիւններ:

Հայերը, որպէս մարդկային հարստութիւն գործածողը, առաջին անգամ, եղաւ Պոլիսը գրաւող Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմէտը, որ սակայն վայրագութիւններ չկատարեց իր նպատակին հասնելու համար, այլ ընդհակառակն, Պոլսոյ մէջ Պատրիարքական նոր Աթոռ հիմնելով, պատուեց զանոնք եւ կամաց-կամաց տնտեսական եւ արհեստաւորական դասակարգը, մայրաքաղաք խմբուեցաւ, ստեղծելով խոշոր ազգային - մշակութային կեդրոն մը, որ ԺԹ. դարուն, իր 250 հազար հայ բնակիչներով, դարձաւ նոր ժամանակներու, մեծագոյն հայաքաղաքը եւ մշակութային կեդրոնը:

Նոյնը չէր պարագան Պարսիկներու Շահ Աբբաս Ա.ի (1585-1629) որ մեծապէս գնահատելով հանդերձ Հայերու ձիրքերը, անպատմելի վայրագութիւններով տեղահանեց զանոնք, Արարատեան նահանգէն եւ Նախիջեւանէն, հիմնելու համար Նոր Զուղա հայաքաղաքը, իր Իսպահան մայրաքաղաքի կողքին: Շահը հասաւ իր նպատակին. Հայերը մտցուցին բազմաթիւ արհեստներ, չէնցուցին՝ ոչ միայն իր արքունիքը, այլ նաեւ իր կայսրութիւնը, քանի որ Զուղայեցիները, տարածուած Հնդկաստանէն մինչեւ Մանչըսթըր, Մանչուրիայէն մինչեւ Նգիպոս, 200 տարի տեւողութեամբ, տէրն էին Միջին Արեւելքի տնտեսական աշխարհին, իրենց մասնաճիւղերով, մեծ դեր կատարելով նաեւ արեւմտեան բազմաթիւ տնտեսական կեդրոններու մէջ (Վենետիկ, Ամսթերտամ...):

Առաքել Դավրիժեցի, շատ մուկ գոյներով, կը նկարագրէ նաեւ տեղահանուած ժողովուրդին վրայ կատարուած բռնութիւնները, դաւանափոխութեան փորձերով:

- «Եւ անկէ ետք վերացաւ Թագաւորին գուժը եւ ողորմութիւնը Հայոց հանդէպ եւ կանչելով վէզիրը որ Միր Ավդուլա կը կոչուէր, հրամայեց զօրքերով մտնել Պարսկաստանի հայաբնակ գաւառները (Փերիոյ) եւ ծայրէ ծայր իսլամացնել եւ թլփատել: Անոնք որ չհնազանդին, տանջանքով եւ բռնութեամբ գործադրել...» (Վաղարշապատ, 1881, էջ 125):

«Անկէ ետք Շահը բազմաթիւ մոլլաներ ղրկեց, Պարսիկ ազգէ, Փարիս եւ Բուրվարի գաւառը, որ հոն հաստատուին եւ Հայերուն մահմետական օրէնքը սորվեցնեն, եւ ամէն օր մզկիթ մտցնեն եւ Հայերուն մանուկները պարսկերէն լեզուի պարտադրեն...» (Նոյն, էջ 126):

Նկատի առած որ բազմաթիւ վայրերու մէջ, բռնութիւնն ալ օգուտ մը չունենար, - «Թագաւորն Շահ Աբբաս էարկ տուգանս ի վերայ Հայոց ասելով, տացեն տուգանս ի դիւանն արքայի հազար թուման...» (Նոյն էջ, 128):

Եթէ Պոլսոյ մէջ, կացութիւնը տանելի կրնար նկատուիլ, գաւառներու ճակատագիրը յանձնուած էր վալիներու, որոնց քմահաճոյքէն կախում ունէր նոյնիսկ քրիստոնեային կեանքը: Ան տիրողին սեփականութիւնն էր, իսլամներու ստրուկները, Ռայան, այսինքն ոչխարներու հօտը: Պէտք էին վճարել անձի - հարկ մը խարաւ, քանի որ Սուլթանը իրենց կեանքը շնորհած էր, եւ փոխան զինուորական ծառայութեան, որուն իրաւունքը չունէին, ունէին մասնաւոր տուրք մը պէտէլ ի ասֆէրիէ. ասոնցմէ զատ, պէտք էին վճարել տասանորդը, ամէն կուլթի եւ պարտաւոր էին 100 օր, տարեկան, ճրի աշխատիլ կռու իրենց գործածած հողին համար, որուն միակ տէրը Սուլթանն էր:

Քրիստոնեան իրաւունք չունէր ձի հեծնելու կամ զէնք կրելու. պարտաւոր էր տարազով բացորոշուիլ իսլամներէն, յարգանք ունենալ, մեծարել նոյնիսկ բոկոտն մահմետականը: Ասոնցմէ զատ հարկատու էին նաեւ պէկերուն եւ փաշաներուն:

1864ին գաւառէն վերադարձող քննիչներ, Սուլթանին կուտան հետեւեալ տեղեկութիւնը: - «Վալիները հարկերով լեցուած են եւ ժողովուրդը կը տառապի ու կ'աշխատի ինչպէս սեւամորթ գերի մը խարազանի տակ, իր ակնարկները դէպի Ստամպոլ դարձնելով: Զրկումը օրակարգն անցած է. տուրքին արդիւնքը փոխանակ պետութեան երթալու, պաշտօնեաներու մէջ բաժնուած է» - (Հ. Սահակ Տ. Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Ղազար, 1922, էջ 692):

Հայկական գաւառներու մէջ աւազակութիւնը ամէն ձեւով կը բարգաւաճէր: - Քիւրտեր ու Լազեր կազմելով ոտքէն զլուխ սպառազէն խումբեր, տիրաբար կ'իշխէին գիւղերու վրայ - (Տեղեկատուութիւն):

- «Հայ գիւղացին - կը գրէ Հ. Սահակ Տ. Մ., (էջ 707) - տէր չէր ոչ իր գոյքին ու վարուցանին, ոչ իր կնոջն ու աղջկան, ոչ ալ իր կեանքին: Քիւրտը կամ Լազը կարող էր, եթէ ուզէր, մէկ օրուան մէջ թալանել անոր մէկ տարուան մէջ ամբարած քրտինքին վաստակը...»:

Հետեւեալ չափաւոր ողբը, կը քաղեմ Ալիշանի ՀԱՅԱՊԱ-
ՏՈՒՄէն (Ս. Ղազար, 1901, էջ 614), գրուած ոմն Դաւիթ Եպիս-
կոպոս Գեղամեցիէ 1610ին, պարզ, ժողովրդական պատկերնե-
րով գաղափար մը կու տայ այդ դարու Հայկական Նահանգնե-
րուն վիճակին:

- «Ողբամք երկիրս Արարատեան
Գեօղի եւ գաւառի աւեր դարձան,
Եկեղեցիք խաւարեցան,
Ժամատեղաց ձայնքն հատան...

Ջուղա քաղաքն եւ Երեւան
Շուշ քաղաքին բնակեցան
Ի յայն տեղին հաստատեցան
Յետ դառնալոյ չկայր հրաման:

Բոլոր երկիրս ամենայն
Մինչ Կաղըզվան եւ Շիրակվան
Ձորն Եղեգեաց եւ Նախջեւան
Ձամենեսեան սուրկուն տարան...

Դարձեալ պատմեմք եւ այլ չարիս
Որ եղեւ այսմ ժամանակիս,
Հազար յիսուն եւ հինգ թուիս
Սաստկացաւ սով վերայ երկրիս

Բազում տեղիս մարդիկ կերան
Այսչափ չարիքս առ մեզ հասան
Ոչ եղեւ դարձ ազգի մարդկան...

Ուրիշ մը, Յակոբ Երէջ Բաթուկէնց, գաղափար մը կրնայ
տալ Արեւմտեան Հայաստանի, եւ Փոքր Հայքի Նահանգներու
կացութենէն, Օսմանեան կայսրութեան ամենափայլուն եւ հզօ-
րագոյն չրջանին, երբ անոր բանակները Վիէննայի պարիսպնե-
րուն ստորոտը հասած էին, բայց այդ պատճառ մը չէր որ գա-
ւառներուն մէջ հարստահարութիւնները տեղի չունենային (տե՛ս
Ալիշան, Հայապատում, էջ 608):

- «Ի թուականիս յարեթական
Հազար յիսուն մէկ ի լման
Պատիժ կըրեաց Եղուկիայն
Վասն մեղաց ժողովրդեան:

Նման էիր դու այն երկրին
Որ էջ շրջեաց Աստուածորդին
Մեղըր եւ կաթն ի քէն բոխին
Եւ բնակիչք անդորր էին:

Եւդոկիա քաղաք գոված
Ճէլալին քեզ չարիք մախաց
Եկաւ դէմ քեզ չորեք դի հաց
Յանկարծակի քեզ պաշարեաց...:

Յայնժամ գծերսն կոտորեցին
Ջերիտասարդսն գլխատեցին
Եւ զգեղեցիկ մանկունս բոյին
Ի ծնողացն զատեցին:

Քո բնակիչք միանգամայն
Եղեմ ամէնն ցիր ու ցան
Յօտար երկիր պանդխտեցան
Ի ֆրանկաստան եւ Պարսկաստան...:

Զարբութիւն քո պղծեցին
Ջեկեղեցիս կողոպտեցին
Զգգեստըն սուրբ կապուտ առին
Իգացելոցն ագուցին:

Խաչ եւ սկիհ Աւետարան
Յանօրինացն գերեցան
Գանձ, Շարակնոց, Սաղմոսարան
Վասն մեղաց մեր մատնեցան...»

Եւ այլն:

Նոյն չրջանի, գրեթէ բոլոր ձեռագիրներու յիշատակարանները, լի են տեղական ջարդերու, կողոպուտի, գերեվարու-թիւններու նկարագրութիւններով (տե՛ս Լ. Ուաչիկեան, ԺԴ. դարու յիշատակարանք): Ամէնէն յատկանշականը, որ իր մէջ բոլոր ըսածներս կ'ամփոփէ, Ուն Ստեփանոս Զմէկածագեցիի ողբն է, գրուած ժողովրդական պարզ լեզուով:

– «Հարկապահանջն յամէն տեղի
Քաշէ ծեծէ զագգն ԱՐՄԷՆԻ
Խնդրէ արծաթ ընտիր ոսկի
Անկէ որ չունի փող պղնձի:

Կապոյտ նշան եղ քրիստոնեաց
Որ Բաժնուին յամօրինաց
Զմեռեալն ի ցած տանել ասաց
Զունեմալով չափել զվիզ մանկանց:

Զայն եւ հարումն զանգալի
Զգուշակ փողոյն Գաբրիէլի
Ետ խափանել յամէն տեղի
Գիւղ, անապատ ի քաղաքի...

Այս թանկագին վկայութիւնները որքան ալ գաղափար մը ուզեն տալ այն ողբերգութեան, որ մենք Հայերս ապրեցանք, յատկապէս, Միսի բերդի անկումէն ետք (1375), հատուկենտ պատկերներ են միայն, բաղդատմամբ այն տիտանական աշխատանքին, որ կատարած են ԺԹ. դարու քանի մը Մխիթարեան հեղինակներ (Զամբեան, Ինճիճեան, Ալիշան, Սարգիսեան): Այս ուղղութեամբ պէտք եմ ըսել որ ամէնէն կատարեալն է Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի աշխատասիրութիւնը, կատարուած տեղւոյն վրայ, որուն բնագիրը, զո՛հ գացած ըլլալով 1815ի Պոլսոյ հրդեհին, կրկին կը յօրինէ, ծայրէ ծայր, Վենետիկ վերադարձին:

Ան իր «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» աշխատասիրութեան Ա. հատորը ամբողջութեամբ նուիրած է, Ժամանակակից (իւր) Հայաստանի, որ 418 էջերէ բաղկացած, դանձարան մըն է, գրուած պարզ գրաբարով մը, մատչելի ամէնուն ուր բացի, Հայաստանի 15 պատմական նահանգներու նկարագրութիւնը ընելէն, կու տայ բոլոր հարիւրաւոր գաւառներու, քաղաքներու վիճակագրութիւնը, ուր ամենամեծ ցաւով կը կարդանք թէ, ինչպէս ամբողջական գաւառներ, հարիւրաւոր գիւղեր, իրենց երէցներով եւ ժողովուրդով – «ՅԱԶԳԷՍ ՀԱՅՈՑ ԴԱՐՁԱՆ Ի ՏԱՃՎՈՒԹԻԻՆ» – չղիմանալով անարդար տուրքերուն, աւազակաբարոյ կեղեքիչներուն:

Վիճակագրական նոր տուեալ մըն է, որ կ'արդարացնէ հողային պահանջը, քանի որ Պատմական Հայաստանը ունի ցեղային արդարացում, թէեւ պարպուած է իր քրիստոնեայ տարրէն, բայց ոչ հայութենէն:

Վերոյիշեալ վարդապետներու գործերու հրատարակութենէն ետք, որ մեծ ժողովրդականութիւն գտած էր, հեղինակներու կենդանութեան իսկ, հայ մտաւորական մեծ շարժում մը սկսաւ, յատկապէս Կովկասի մէջ, (Լալայեանց, Լէօ, Ադոնց) գաւառներու մէ (Որիմեան Հայրիկ, Սրուանձտեանց) եւ ի վերջոյ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆԸ, չհանդուրժելով նահանգներու

մէջ կատարուող խօգեցութիւնները՝ Հայ Ազգին դէմ, 1870 թուին Նոյեմբեր 27ի նիստով, գումարուած ԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ, կը կազմէ յատուկ յանձնաժողով մը «Այս ցաւալի դէպքերը քննելու եւ մանրամասն տեղեկագրելու համար»:

Սոյն ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ, յատուկ շրջաբերականներ կ'ուղղէ, բոլոր Առաջնորդներուն, որ իրենց «Գաւառի վիճակին եւ ցաւոց վրայ մանրամասն եւ ճիշտ տեղեկութիւններ տան, ԶԳՈՒՇԱՆԱԼՈՎ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՓԱԶԱՆՅՈՒԹԵՆՔ, եւ ցաւոց դարմանին վրայ ալ իրենց կարծիքը հաղորդեն»:

Ահաւասիկ այս հազուադէպ հատորիկն է, որ ձեռքս անցած է, մեր դիւանէն, որպէս ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱՐԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԲ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆՅ, Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Արամեան, 1876:

* * *

Ընդամէնը երկու տեղեկագիր է, ուղղուած Բ. Դրան, առաջինը ստորագրուած՝ Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան, Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, 1873 Յունիս 14ին, եւ Բ. տեղեկագիր, ստորագրուած՝ Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան, 1876, Սեպտեմբեր 17ին:

Կը զարմանանք, թէ որքա՛ն զուսպ եւ խոնարհ ոճ մը կը գործածեն տեղեկագրին հեղինակները, մեծ յոյս դնելով բարեխնամ Սուլթանին, Բ. Դուռին միջամտութեան վրայ, միաժամանակ մանրամասն ճշգրտութեամբ տալով ներքին գաւառներու ահաւոր վիճակին պատկերը, ուր կը զգացուի թէ պատրաստութիւն մը կայ ՄԵԾ ԵՂՆՈՒՆԻ:

44 էջերէ բաղկացած այս հատորիկէն, պիտի ջանամ յատկանշական անցքերը հրամցնել, որպէս փաստաթուղթ եւ որպէս խորհրդածութեան նիւթ արդար պահանջատիրութեան:

Նոյն օրերուն, գահակալն էր Սուլթան Ապտուլ Ազիզ, նկատուած արեւմտասէր եւ բարեացակամ քրիստոնեաներուն հանդէպ: Մի քանի տարի ետք (1876) արդէն գահընկէց պիտի ըլլար այդ «յանցանքին» համար:

Խրիմեան Հայրիկ, որպէս Պատրիարք Հայոց Կոստանդնուպոլսոյ, չեմ կարծեր որ մեծ յոյսեր ունենար յանուն Ազգային Ժողովի ղրկուած իր Առաջին Տեղեկագրի արդիւնքին համար, քանի որ շատ լաւ գիտէր թէ Բ. Դուռը կառավարողները, Սուլթանէն աւելի՛ իւլէմաներու դասն էր, որուն կ'ենթարկուէին մեծ

վէջիրը, նախարարներ եւ բանակը, թարգման հանդիսանալով իսլամ տարրին զգացումներուն:

Այնուհանդերձ, որպէս քաջ հովիւ, ամէն փորձ օգտակար կը նկատէ, իր հալածուած ժողովուրդին ցաւերը ամոքելու համար: Ան այս բառերով կը սկսի իր ստորագրած տեղեկագիրը.

«Այլ եւ այլ ժամանակներ, մասնաւորապէս վերջին 7-8 տարուան միջոցին, Անատոլուի ներսերը պատահած ցաւալի դէպքերը, որոնց համար Ազգային Պատրիարքարանը գրեթէ միշտ Բ. Դրան զանգատած եւ անոր ուշադրութիւնը եւ դարմանատարութիւնը խնդրած է, այնքան բազմացան, եւ այս մասին Առաջնորդաց զանգատները այնչափ ընդհանրացան, որ Ազգային Ընդհանուր Ժողովն 1870 Նոյեմբեր 27ի նիստին մէջ յատուկ յանձնաժողով մը կազմեց, այդ ցաւալի դէպքերը քննելու եւ մանրամասն տեղեկագրելու համար...»:

«Այլ եւ այլ զեղծմանց եւ անկարգութեանց վրայ ժողովրդեան ստէպ ստէպ զանգատներէն կը ստուգուի եւ կը հաստատուի թէ տեղ տեղ, մանաւանդ Մայրաքաղաքէն հեռու եւ յարաբերութեան մասին դժուարութիւն ունեցող գաւառաց կայսերական պաշտօնեայ Վեհ. Սուլթանին կամաց եւ հրամանաց եւ երկրին օրինաց հակառակ ընթացքին մէջ են, որոնց թոյլատուութեամբ կամ անհոգութեամբ շատ անգամ կրօնական խտրութեանց եւ մոլեռանդութեանց աղէտալի անցքեր կը պատահին. արքունի շինուածոց համար մարդիկ ԱՆԿԱՐԻԱՅԻ կը բռնուին. դրամական պահանջներ կ'ըլլան. ճանապարհաց շինութեան պատրուակաւ ժողովուրդը կը կեղեքուի. հպատակ ազգաց մանաւանդ մեր ազգէն անջատեալ Հայոց եւ մեր մէջ բաժանման եւ երկպառակութեան տարերքները կ'ածին. կանայք եւ անչափահաս մանկուհիք ԲՈՒՆԻ ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ջանքեր կ'ըլլան: Դարձեալ սոյն պաշտօնէից անհոգութեամբ արքունի տուրքերու բաշխման եւ հաւաքման մէջ զեղծմունք կը գործուէին. ԱՍԿԻՐ ՊԵՏԷԼԻԷԻ տուրքը (գինուորութեան տուրք) մեռնողի եւ գաղթողի կամ բոլորովին անյայտ եղողի բաժինն ալ մնացեալներէն կը պահանջուի, որով վճարումն անկարելի եղած ՊԱԳԱՅԻՆներ մնալով կը ծանրանան այլ եւ այլ գաւառաց մէջ... վերջապէս տուրքերու հաւաքման պատրուակաւ աղքատին անհրաժեշտ կահ կարասիքն ու գործիքը բռնի ծախելու եւ զանոնք բանտարկելու խստութիւններ ի գործ կը դրուին»...:

Ապա կը յիշէ թէ ինչպէս գաւառապետներն ու գիւղատէրերը հայ գիւղացիէն բռնութեամբ կը պահանջեն հողին արտադրած բերքէն տասնապատիկ տուրքեր՝ սպառնալով արգիլել բերքահաւաքը մինչեւ վճարում... նոյնիսկ տուներու բակերու մէջ

ցանուած կանաչեղէններու համար ալ ծանր տուրքեր պահանջելով...

«Այս պարագային մէջ գեղապետաց օգնութեամբն աղքատն ամէն տեսակ տառապանաց կ'ենթարկուի, դատի կը քաշկռտուի, կը տրորուի, կը բանտարկուի... եւ խեղճ հողագործը ճարահատ իր ունեցածը վրայ կու տայ եւ տակաւին չի՛ կրնար «միւլթէ-զիմ»ին ձեռքէն ազատիլ:

Իրենց անսպառ եւ հանճարեղ երեւակայութիւնը ի գործ դնելով... «վերջերս սկսան -կ'ըսէ- հողագործաց եզանց լծերն ալ գրել եւ ի գլուխ մէկ լծոց, երկու կոտ, այն է չորս լիտր ցորեն առնուեր է... կարի խստութեամբ... քանզի անոնք որ ցորեն չունէին, բռնադատուեր են դրամով գնել եւ վճարել»...:

«ՇԱՀՆԱԼԸՔ կամ ԷՕԼՁԷՔ ՀԱԳԳԸ ըստած արգիլեալ տուրք մըն ալ կայ, որ բերքին 1/16 է, երբեմն ալ աւելի, զոր հողագործը եթէ չտայ «Շահնան շատ վնասներ կը հասցնէ անոր»: Այս գանգատներն աւելի ծանր են այն գաւառաց մէջ, յորս Պէյ կամ Աղա կամ Քիւրտ բռնաւորներ կան, եւ անոնք ալ կամ իշխանութեան մէջ են, եւ կամ իշխանութեան առջեւ ազդեցութիւն ունին...»:

Ստոյգ է որ հայկական նահանգներու մէջ տիրող տարրը Քիւրտն էր, շատ տեղեր Թուրքերը փոքրամասնութիւն կը կազմեն: Յիշատակած բոլոր հեղինակներս ալ, ինչպէս նաեւ գաւառական հարստահարութեանց մասին գրուած բոլոր Տեղեկագիրները, ՀիՄՆԱԿԱՆՕՐԷՆ կը գանգատին Աւագակարաբոյ Քիւրտ ցեղերէ եւ ցեղապետներէ, որոնք համարձակօրէն կը կողոպտէին խեղճ հայ գիւղացին, քանի որ կեդրոնական կառավարութիւնը, շատ քիչ կամ բնաւ ազդեցութիւն չունէր անոնց վրայ: Բ. Դուռը Արեւմուտքի ալ գանգատները լռեցնելու համար, ստեղծած էր «քօնթրօլի մարմին մը» լրագրողներէ կազմուած, որոնք կը շրջէին գաւառները գանգատները հաւաքելու... դժուար չէր նման ՔՕՆԹՐՕԼՃԻՆԵՐԸ կաշառելը, քանի որ նոյն կրօնքին կը պատկանէին եւ երեւոյթները փրկելու համար միայն հոն կը գտնուէին:

«Այս դրութիւնը իր օգուտները պիտի մատակարարէ կառավարութեան եւ երկրին ժողովրդեան. միայն թէ այս քննութիւնը օգտակար ըլլալու համար հարկ է որ ժողովուրդն ԱՆՎԱՍԽ ըլլայ իր ցաւերն անկեղծութեամբ խօսելու. եւ այս անվախութիւնն ալ կառավարութեան ձեռք առած եւ առնելիք միջոցներէն կրնայ գոյանալ...»:

Խեղճ Խրիմեան Հայրիկ. ո՛չ միայն կը մատնանշէ ժողովուրդին վախը յետագայ վրէժխնդրութիւններու առջեւ, այլեւ նրբօրէն Սուլթանին կը թելադրէ որ կառավարութիւնը հաստատ

միջոցներ ձեռք առնել «քանի որ, կը շարունակէ, կառավարութեան պաշտօնէից համար աղէկ կամ գէշ վկայութիւն տուողները իրենք եղած են միշտ...»: Այս պատճառով խոնարհաբար (բայց յուսահատած) կ'առաջարկէ որ «եթէ Պատրիարքարանս զանգատ կամ բողոք ունենայ առ Բ. Դուռն, թէ Կառավարութեանդ եւ Պատրիարքարանիս կողմէն լիազօր քննիչներով քըննութիւնն ըլլայ, կամ ի հարկին քննութիւնն ի Պոլիս փոխադրուի, մեծ եւ իրական արդիւնք ձեռք բերել հնար պիտի ըլլայ, այսպիսի ազդու միջոցներով...»:

Ճարահատ հովիւի մը յուսահատ փորձերն են, որոնք ցոյց կու տան թէ ի՛նչ հաւաւոր համեմատութիւններու հասած էր ՀԱՅԵՐՈՒ ԴԷՄ ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ գաւառներու մէջ: Պատրիարքարանի հիմնական մտահոգութիւնը կը դառնայ ԲՈՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄԸ ժողովուրդի մեծ խաւի մը, որ ուժասպառ եւ արիւնաքամ, հակազդելու կարողութիւնն անգամ կորսնցուցած էր եւ օրէ օր կը բազմանային երիտասարդ կոյսերու եւ հարսերու առեւանգումները, որոնց առջեւ բոլորովին անզօր էր Ազգային իշխանութիւնը:

Ուստի տեղեկագիրը շարունակելով կը գրէ «Ռամիկ եւ տգէտ մարդոց մէջ կրօնական խտրութեան առիթներով ծագած գոտութեանց մէջ գլխաւոր առարկային նուազման ոչ սակաւ պիտի նպաստէ, եթէ օրէնքը կրօնափոխութեան դիմողներու համար որոշ տրամադրութիւններ պարունակէ, մանաւանդ ԿՆԻԿ մարդոց համար, այն ատեն այս մասին եղած բազմադիմի զանգատները վերջ կը գտնեն եւ կրօնափոխը իր ազատ համոզմանը տէր կ'ըլլայ ... որ արդէն բարեխնամ կառավարութեանդ ընդունուած ազատ սկզբունքներէն մէկն է: Այսպէս օրէնքի մը հարկաւորութիւնը կը նկատուի կրօնափոխ արանց իրենց կնոջ եւ զաւակացը ՆԱՖԱՔԱ մը վճարելու մասին...»:

Ստէպ յիշեցնելով Սուլթանին բարեփոխութիւններու բարերար ազդեցութիւնը կայսրութեան վրայ, Տեղեկագրի հեղինակները (Ազգային ժողովը) նրբօրէն կ'անդրադարձնեն որ անոնք մեղած տառ կը մնան եթէ չգործադրուին մանաւանդ եթէ կարգ մը ԱՆՄԱՐԴԿԱՅԻՆ օրէնքներ չփոխուին:

«Ուրիշ դժբախտութիւն մըն ալ կայ որ ոչ նուազ ցաւալի հետեւանքներ ունեցած է եւ կ'ունենայ միշտ. այն ոչ մահմետականաց վկայութեան չընդունիլը: (Այսինքն քրիստոնեաները վկայելու իրաւունքէ զրկուած էին): Աւելորդ է ըսել թէ այս պատճառաւ որչափ արեւանդութիւնք, յափշտակութիւնք, գողութիւնք նա մանաւանդ սպանութիւնք անպատիժ մնացած են կամ անյայտ... Դարձեալ ամենացաւալի հարկի մը մէջ կը

գտնուելիք զանգամանակ Գիւրտերու եւ այն լեռնցի ցեղերու դէմ (դարձեալ Գիւրտեր) որոնք վրանաբնակ ըլլալով ամէն ազգաց... մեծապէս վնասակար են: Ասոնք զէնք կը կրեն, կառավարութեան ոչ տուրք կու տան ոչ ալ զինուոր եւ ապստամբ են, մինչդեռ մենք յաւելեալ տուրք մըն ալ այդ ապստամբներուն տալու կը պարտաւորուինք: Այս հարստահարութեանց ներքեւ առաւել կը գտնուին ԷՐԶՐՈՒՄԻ եւ ՏԻՅԱՐՊԷՔԻՐԻ վիլայէթները եւ անոնց մէջ ՄՈՒՇ, ՎԱՆ, ՔՂԻ, ՂՈՒԶՈՒԼՋԱՆ, ԴԵՐՃԱՆ, ԲԱՂԷՇ, ՉԱՐՍԱՆՃԱԳ, ՄՂԵՐԴ եւայլն...:

«Կայսերական բարեխնամ կառավարութիւնդ արդէն հրատարակեալ ԽԱԹԹԸ ՀԻԻՄԱՅՈՒՆՆԵՐՈՎ Ժողովրդեան կենաց, ընչից եւ պատուոյ ապահովութեան պիտոյքը ճանչցած է, որ ըստ այնմ երկիրը բարգաւաճի եւ զարգանայ. սակայն ցաւօք սրտի կը տեսնուի որ զաւառաց, մանաւանդ վերոյիշեալ զաւառաց Ժողովուրդը քիւրտ եւ այլ լեռնցի ցեղերու աւագակութեանց եւ յափշտակութեանց եւ սպանութեանց ենթակայ եղած է...»:

Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ 1839 Նոյեմբեր 3ին հրատարակեց նոր օրէնսդրութիւն մը ԹԱՆՁԻՄԱԹը եւ 1856ի Փետրուարին լոյս տեսաւ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՅ ԳԻՐԸ (Խաթթը Հիւմայուն) որ ուրիշ բան չէր բայց եթէ սահմանադրական սկզբունքներու յայտարարութիւն մը, որ կ'ապահովէր պետութեան բոլոր հպատակներուն անխտիր, կեանքը, պատիւը եւ ինչքը, հպատակներու ազատութիւն, հաւասարութիւնը օրէնքի առջեւ, առանց կրօնքի խտրութեան...:

Ինչպէս կը տեսնուի, հակառակ այս օրէնքներուն, որոնք իրենց պտուղը տուին մայրաքաղաքին մէջ եւ Հայերը չուտով պէյութեան եւ փաշայութեան աստիճանի ալ հասան, սակայն ներքին նահանգներուն մէջ, ուր գրեթէ պետութիւն գոյութիւն չունէր, Խրիմեան Հայրիկ յուսահատ ճիգ մը կ'արձակէ որ պետական օրէնքները օգնութեան հասնին խեղճ հայ գեղջուկին:

«Ժողովուրդը - կը շարունակէ Տեղեկագիրը - այսպիսի կեղեքմանց ներքեւ անհնար է որ կարող ըլլայ, աշխատիլ այնպէս ինչպէս որ երկրին բարգաւաճումը կը պահանջէ...: Վասն որոյ երկրին յառաջիմութեանը եւ հարստութեանն արգելք եղող այս Գիւրտերուն եւ այլ լեռնցի ցեղերուն եւ տէրէպէյիներուն մասին ըլլալիք քննութիւնները դիւրացնելու համար, Պատրիարքարանս կը փութայ ծանուցանել թէ, արդէն մանրամասն ցուցակն ունի այդ ապստամբ անձանց զխաւորներուն եւ այլ պաշտօնէից ումանց, եւ քսան տարիէ հետէ անոնց երեսնէն Ժողովրդեան կրած տառապանաց եւ չարչարանաց սոսկալի նկարագրութիւններովն իր դիւանը լի է. որ ատեն բարեխնամ կառավարութիւնդ բարե-

հաճի ուզել, պատրաստ է տալու թէ՛ անուններն եւ թէ՛ գործոց նկարագրութիւնները...»:

Կրնամ երեւակայել պահ մը թէ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի համար, որքա՛ն դիւրին եղած պիտի ըլլայ, դիւանային այս տեղեկագիրը ցոյց տալ քիւրտ աղաներուն եւ ցեղապետներուն, կազմակերպել՝ վերոյիշեալ նահանգներու, Մուշի, Սասունի, Էրզրումի, Վանի, Սղերդի, եւայլն 1895-1896 տարիներու առաջին սպանդը հայութեան, որ կէս միլիոնէ աւելի զոհեր խլեց, միայն այդ գաւառներուն մէջ...:

Կարդացա՞ծ էք Արփիարեանի Կարմիր Ժամուցը ... Հոն Տէր Յուսիկ յետ ճաշակելու գաւառներու բռնութիւնները, կ'առաջարկէ որ հայ գիւղացին ինքնապաշտպանութեան պատրաստուի, մինչ պահպանողական Հայրապետ էֆէնտին, կը քարոզէր «Խոհեմ, զգուշաւոր վարմունք» մինչեւ որ ինքն ալ, իր կարգին, կը բանտարկուի, իր մորթին վրայ զգալով հալածանքին դառնութիւնը, եւ համաձայն կը գտնուի գաւառացի ազգասէր Տէր Հօր զաղափարին, անոր ափին մէջ՝ դնելով քսակ մը ոսկի, ըսելով «Ժողովուրդդ համար վառօդ, հրացան գնէ. խոհեմութիւնը գէնքին մէջն է»:

Կարելի՞ էր կանխել, առաջն առնել 1894-1896ի Համիտեան կոտորածներուն. դժուար է ըսել: Մայրաքաղաքի Ազգային Ժողովը, 1862 Հոկտեմբեր 27ին վաւերացուց Ազգային Սահմանադրութիւնը. Պոլիս ապրող պատասխանատուներուն այն պատրանքը տուած էր, որ յանուն օրէնքի եւ «Թանգիմաթ»ներու, անիրաւութիւնները պիտի դադրէին Հայոց դէմ: Անոնք շատ զաղափար չունէին գաւառներու մէջ տիրող անիրաւութեան, մանաւանդ արեւելեան նահանգներու մէջ, ուր քիւրտ ցեղապետեր եւ փաշաներ, հինէն ի վեր, տէրութեան մէջ տէրութիւն կազմած, սանձարձակ կը կողոպտէին խեղճ հայ ժողովուրդը, անտէր, անտիրական, պարսկական, ռուսական եւ օսմանեան սալերուն մէջ ճզմուած, սահմանային շարունակական պատերազմներու զոհ: Եթէ ունեցած ըլլային Գայլ Վահանի կամ Դաւիթ Բէկի նման առաջնորդ մը, հաւանաբար կարենային զինուած քայքայել նման, կայսերական բանակներու ալ դիմադրել, դեռ երկարատեան: Ապտիւլ Համիտի նախազգացումը այդ էր. հազիւ հոտը առած յեղափոխական խմորումներու, յաջողեցաւ արմատախիլ ընել, մեր նորածին շարժումներու անփորձութեան եւ խակութեան հետեւանքով ... որոնք ամենատարրական գաղտնապահութենէ զուրկ՝ մամուլի եւ հրապարակային յայտարարութիւններով, իրենց «յեղափոխական գործունէութիւններու» մասին, բացայայտ արտայայտութիւններ կ'ունենային:

Նայեցէք թէ ինչպէ՞ս կ'աւարտի յանուն Ազգային Ժողովի, գաւառական հարստահարութեանց մասին գրուած Առաջին Տեղեկագիրը:

«Կամ մեր ազգայինները շարունակ հարստահարող Բըրդաց ձեռքէն գէնքն առնուի, կամ իրենց կեանքը, պատիւը եւ ինչքը հարստահարողներու դէմ ինքզինքնին պատպանելու վիճակի մէջ դրուին: Յուսալի է թէ բարեխնամ կառավարութիւնը այնպիսի վերջին տնօրէնութիւն մը ձեռք կ'առնուի, կայսերական բանակին քաջութիւնը անմիջապէս Բըրդաց դէմ բանեցնելով եւ հարստահարեալ գաւառաց մէջ զօրաւոր ոստիկանութիւն մը հաստատելով, ինչպէս որ Րումէլիի մէջ սովորութիւն եղած է, մեր ազգայիններն ոստիկանութեան մեծ ու պզտիկ պաշտօններու մէջ ընդունելով...»:

«Ինչպէս հարազատ որդի մը իր վիշտերը կը յայտնէ իր հօրը եւ օգնութիւն ու դարման կը խնդրէ, նոյնպէս եւ մենք մեր ազգին ցաւերը մեր առատագուր Սուլթանին բարձր եւ հայրական կառավարութեանը ներկայացնելով, անմիջական եւ ազդու դարմաններ կը խնդրեմք: Բնական է որ մեծ ցաւերը մեծ դարմանումներու կը կարօտին»:

ԿՆԻՔ

ՊԱՏՐԻԱՐԻԿ Կ. ՊՈԼՍՈՑ

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐ.Բ. ԽՐԻՄԵԱՆ

Յանուն Ազգային Ժողովի, 1872 Ապրիլ 11ին առ Բ. Դուռն ներկայացուած Առաջին Տեղեկագիրը գաւառական հարստահարութիւններու մասին, ինչպէս կը յայտնուի «ակնկալեալ արդիւմքը չէ արտադրած» ուստի, կրկին Խրիմեան Հայրիկի ստորագրութեամբ, որպէս Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, 1873 Յունուար 18 թուակիր երկրորդ տեղեկագիր մը կ'ուղարկուի, յատուկէն 23 գլխաւոր հարստահարութեանց դէպքեր նկարագրելով, վերջին յուսահատ ճիգ մը, անգէն, անիշխան ազգի մը, որ դադրած էր պետութիւն ըլլալէ, եւ իր հարազատ հողերուն վրայ, ենթակայ ամէն տեսակ անըմբռնելի անիրաւութիւններու եւ խօշուփուծութիւններու:

Հետաքրքրական է որ այս փաստաթուղթին տակը, Պատրիարքին կնիքէն անմիջապէս ետք աւելցուած է անպատասխանի մնաց «Ի բաց թողլով համանման խնդրոց վրայ առ գաւառաց կուսակալս ուղղեալ բաւական թուով գրութիւններն, որք քանի մասնաւորութիւններէ զատ, մեծագոյն մասամբ դարձեալ ապարդիւն մնացած են»:

Բանաստեղծները, յանուն զգացումներու, յաճախ անցեալը կ'անուշցնեն, այն պատրանքը ստեղծելով որ ներկայէն լաւ էր... «Մեմֆ խաղաղ էիմֆ մեր լեռների պէս...»: Հեմ գիտեր թէ ե՞րբ «խաղաղ» եղած է այս բազմաչարչար ժողովուրդը Արաբներո՞ւ, Բիւզանդացիներո՞ւ, Սելճուքներո՞ւ, Թաթարներո՞ւ, Օսմանցիներո՞ւ թէ՛ Ստալինի՞ լուծին տակ... 20րդ դարը մտանք տասանորդուած Մեծ Եղեռնով, Սովետին գիրկը նետուեցանք, Աթաթիւրքի կոտորածներէն ազատելու համար... Եւ ճաշակեցինք մտաւորականներու գնդակահարութիւններ, քսոոր դէպի անծայրածիր տափաստաններ Սիպերիոյ, 370.000 երիտասարդ զինուորագրեալներու սպանդ, կարմիր բանակի շարքերուն մէջ, զոհերը «Հայրենական մեծ պատերազմին»... Եղեռնէն՝ մասամբ մը փրկուած Պոլիսը, ունեցաւ իր վարլըզ վերկէսը» հարստութեան տուրքը եւ սեպտեմբերեան օրերը յիսուանական թուականներուն, Բաքուն ու Սումգայիթը նոր ժամանակներու... Շրջափակում եւ երկրաշարժ... «Մենք խաղաղ էինք»...:

Թերեւս խաղաղ ենք՝ միայն Արեւմտեան եւ Ամերիկեան ափերուն վրայ, ուր կ'ապրինք մարդկային արժանապատուութեամբ, ազգային զգացումներու ազատ մշակումով, քիչ թէ՛ շատ մեր ինքնութիւնը յարգող կառավարութիւններու հովանաւորութիւնը վայելելով, ուր սակայն եթէ պակսի համազգային առումով գիտակից ողջամիտ քաղաքականութիւն մը Սփիւռքի եւ Հայաստանի ներդաշնակ գործակցութեամբ, քիչ ատենէն, 70 առ հարիւր խառն ամուսնութիւններով, կրնանք դառնալ միայն պատմական հետաքրքրութիւն մը, հնախուզութեան առարկայ...:

Վերադառնանք մեր փաստաթուղթին, պիտի ջանամ համառօտ ներկայացնել յիշատակուած 23 պարագաներն ալ, որոնք ինքնին կը խօսին, առանց մեկնաբանութեան:

1) - Հալէպի հեռագրատան պաշտօնեայ Ասատուր անուն հայազգին հեռագրատան մէջ կը սպաննուի... հեռագրատան տեսուչը չափուշ Հաճի Ահմէտ անուն իսլամը կը յանձնէ կառավարութեան, ըսելով թէ այս է մարդասպանը: Տեղական կառավարութիւնը յիշեալ Ահմէտն առանց հարցաքննութեան ենթարկելու «խենթ է» ըսելով հիւանդանոց կ'ուղարկէ...»:

2) - Սղերդի՝ Սասուն աւանի քիւրտ պէյերը, արքունի տուրքերը կը հաւաքեն Հայերէն, բայց չեն հատուցաներ գանձին. կառավարութիւնը զինուոր կը հանէ վրանին եւ ստակները կը ստանայ. զինուորաց եւ ձիերուն բոլոր ուսեստը ժողովուրդէն

կ'առնուի բռնութեամբ: Զինուորները կը մեկնին եւ քիւրտ պէյերը կը սկսին միանգամ տրուած ստակը Հայ ժողովուրդէն վերստին հաւաքել...:

3) - Մշոյ հարստահարիչ քրտերէն Ֆարիզ եւ եղբայրն ասկէ առաջ կառավարութեան որոշմամբ Գասթամունի կ'աքսորուին. յետոյ ազատութիւն գտնելով Մուշ կը վերադառնան եւ վրէժ-խնդութեան կը սկսին աւելի եւս հարստահարել զՀայերը...:

4) - Տիգրանակերտի Սաթը գիւղի բոլոր արտերը Միւնթէհա անուն իսլամ կին մը իւրացուցած է բոլորովին: Որով հայ գիւղացիները պարտաւորեալ են իրենց աշխատութեան արդիւնքէն բաժին հանել նոյն կնոջ ... տեղական կառավարութիւնը միշտ իսլամ կնոջ նպաստաւոր եղած է եւ դատապարտած Հայերը...:

5) - Կարնոյ կուսակալութեան տակ Մուշ գաւառի Մօրնինկ գիւղի Հայերը, օրինաւորապէս տէր ըլլալով իրենց գիւղի հողերուն, սուտ վկայութիւններով կը ստիպուին յանձնել զանոնք Մշոյ միւլֆթի Հիւսէին էֆէնտիին. ամէն բողոք ապարդիւն կ'անցնի. իշխանութիւնները իրաւունք կու տան Միւլֆթիին...:

6) - Մշոյ Բռնաշէն, Խութ եւ Սասուն եւ Շատախ անուն գիւղօրէից քիւրտ հարստահարչաց համար թաքրիր մատուցուած է 1872 Յունիս 17 թուականաւ ... արդիւնք մը չէ ունեցած...:

7) - Խարբերդ գաւառի ներքեւ Զարսանճազի բոլոր գիւղօրէից ամբողջ տները, խանութները, պարտէզները, այգիներն ու արտերը մերն է կ'ըսեն Իսհազ Պէյ եւ ուրիշ մէկ քանի իսլամ աղաներ եւ կը բռնադատեն գիւղացի Հայերն որ ... վարձք վճարեն, սերմն իրենցմէ առնուն եւ բերքին կէսն իրենց հատուցանեն ... Պատրիարքարանէն գացած բոլոր բողոքները ապարդիւն մնացած են...:

8) - Խարբերդու Մատէն քաղաքի ճանապարհաց շինութեան մէջ, շինութեանց պաշտօնեաները ժողովուրդը տարապարհակ կը վարեն եւ գործաւորաց օրականը չեն վճարեր: Թաքրիր գրուած 1872 Օգոստոս 5ին...:

9) - Տիգրանակերտի Սիվէրէկ աւանի Հայերը կը գանգատին թէ զինուորական տուրքին զեղջն ի գործ չի դրուիր եւ մեռնող եւ անյայտ եղող անձանց զինուորական տուրքը մնացողներէն կը

պահանջուի եւ թէ տեղական կառավարութեան պաշտօնեայք կալուածոց արժէքէն խիստ բարձր գիններ որոշելով ըստ այնմ կալուածական տուրք կը պահանջեն եւ այլն...:

10) – Կարնոյ կուսակալութեան տակ Բաբերդ աւանի Րու-մէլի գիւղացի Սուքիասեան Մարթա անուն 14 տարեկան կոյս աղջիկ մը, 1872 Մայիս 13ին Ալիի որդի Սէֆէր անուն իսլամէ մը կ'առեւանգուի... իսլամացած հօճաններն ու մոլեռանդներն կը պոռան թէ աղջիկն արդէն իսլամութիւնն ընդունած է եւ թէ քրիստոնէութեան վերադառնայ գինքը գլխատել հարկ կ'ըլլայ ըստ շէրիի... Հայ աղջիկը չկարենալով Սէֆէրին հետ կենակցիլ, ամէն վտանգ աչք կ'առնու եւ գիշերանց խոյս տալով իր մօրը տունը կ'ապաստանի: Իւլէմաններն ու հօճանները վրէժ լուծել կ'ուզեն Հայերէն, մոլնետիկ կանչելով բոլոր իսլամները մէտ-րէսէները կը հաւաքեն եւ իսլամութիւն ընդունող աղջիկը Հայերը փախցուցեր են ըսելով հասարակութիւն կը գրգռեն: Մէկ-երկու հազար իսլամներ սուսերօք եւ բրօք Հայոց տներուն, խանութներուն վրայ կը յարձակին, աւարառութիւն կ'ընեն, 30 Հայ կը վիրաւորեն եւ Հայերն ահ ու դողի մէջ կը թողուն ... սոյն խնդրոյն վրայ երիցս թագրի գրուած է ... պատասխան չկայ:

11) – Սերաստիոյ Գանգալի Եար-Հիսար գիւղին Հայոց հերկած արտերուն մէջ, տեղւոյն Միւտիը Ապտիւլ Բահման աղան Զէրֆէզներ բնակեցուցած է...:

12) – Վանայ Նարեկայ Վանուց ջաղացքը կը կոխեն քիւրտք, մէջի եղածը կը կողոպտեն եւ ջաղացպանը կը սպաննեն...:

13) – Էսկիշէհիւրի մէջ քրիստոնէից նոր կալուած ստանալու, անոնց մէջ բնակելու եւ եկեղեցի շինելու արգելք կ'ըլլան տեղւոյն մահմետանք...:

14) – «Արտաքին գործոց պաշտօնեայ վսեմապատիւ Խալիլ Շէրիֆ փաշայէն ծանուցագիր մը եկած է. որով Նրզնկայի եւ Քղիի կողմերն եղած հարստահարութեանց անհիմն ըլլալն եւ նոյն տեղեաց Հայ առաջնորդներուն գրգռութեամբն այդ մասին զանգատներ երեւան եկած լինելն եւ Պատրիարքարանին ալ անոնց ձայնակցիլը դառնութեամբ կը յայտնէր»: (Հարազատ կրկնութիւն դառնուկի եւ քայլի պատմութեան): Ս. Պատրիարք Հայրը հետեւեալ բողոքագիրը մատուցած է Բարձրապատիւ Եպարքոսին:

- «... Հարկ չէ բացատրել որ շնորհիւ Օգոստափառ Կայսեր Հայոց Պատրիարքարանը բարեխնամ կառավարութեան մէկ պաշտօնատեղին է, եւ ես ազգիս ընտրութեամբն ու Վեհափառ Սուլթանին իրատեղին հաստատուած եմ պատրիարքական պաշտօնին մէջ, եւ Տէրութեան եւ ազգիս մէջ միջնորդ լինելով ինչպէս որ Տէրութեան իսկական շահերուն համար աշխատիլ պարտաւորութիւնս է, նոյնպէս ալ ազգիս հաւատարմութեան եւ ծառայութեան համար միջնորդ եւ երաշխաւոր եմ:

«Հայոց Ազգին Պատրիարքութիւնն իւր այս մեծ եւ նուիրական պարտաւորութեան համար, բարեխնամ կառավարութեան հայրական շնորհացն արժանացած է եւ կայսերական կառավարութեան համակրութիւնը գրաւած, զորս կը հաստատեն Պատրիարքարանիս մէջ գտնուած եւ մեզ պատիւ համարուած Բ. Դրան գրութիւններն:

«Մեր Օգոստափառ Սուլթանն, որոյ Տէր Աստուած երկար կեանք շնորհէ, կը փափաքի, որ առ հասարակ իւր հպատակները կենաց, պատուոյ եւ ընչից ապահովութիւն ունենան եւ հաւասարապէս իւր կայսերական շնորհքն ու խնամքը վայելեն: Իսկ երբ արդարութեանց եւ հաւասարութեան սկզբանց հակառակ հարստահարութիւնք տեղի գտնեն, իմ խեղճ ժողովուրդս, որոյ Հովիւն եմ, նախ իւր գաւառին Առաջնորդին կը դիմէ, ցաւերը կը յայտնէ. եւ երբ Առաջնորդին միջոցաւ իւր ցաւոց դարման չգտնել, աղաղակելով եւ թախանձելով Պատրիարքարան կը դիմէ. Պատրիարքարանս ալ յետ քննելոյ եւ ստուգելոյ Բ. Դրան կը դիմէ, շնորհք եւ գթութիւն կը խնդրէ:

«Արդ Քրիի եւ Նրզնկայի կողմերը բնակող մեր ժողովուրդը քիւրտ պէյերէ եւ անոնց արքանեակներէն հարստահարուելուն պատճառաւ քանի տարիներէ ի վեր թէ ուղղակի եւ թէ Պատրիարքարանիս միջոցաւ քանիցս Բ. Դրան դիմած են եւ Բ. Դուռն ալ շարունակ հրամանագրեր ղրկած է, սակայն ըստ որում հարստահարիչք ազդեցութեան տէր մարդիկ են եւ զանգատներն շատ ալ կառավարութեան պաշտօնէից վրայ կը ծանրանան, փափաքած արդիւնքը տեսնուած չէ...»:

«... Կը խնդրեմք որ շնորհ ընէք ասոր քննութեան համար Բ. Դուռն յատկապէս խառն մասնաժողով մը կազմել»:

Պատրիարք Կ. Պոլսոյ
ՄԿՐՏԻԶ ԱՐՔ. ԽՐԻՄԵԱՆ

15) - Ղուզուկյանի բռնաւոր վերոյիշեալ Շահ Հիւսէյնի համար հետեւեալ թաղբիրն եղած է.

«... Կարնոյ կուսակալութեան տակ Երզնկա գաւառի Ղուզուկյանի գայմազամ Շահ Հիւսէյին Պէյի բռնաւորական արարքներուն պատճառաւ ճնշեալ եւ հարստահարեալ աղքատ ժողովուրդը քանի տարիներէ ի վեր թէ Պատրիարքարանիս միջոցաւ եւ թէ ուղղակի Բ. Դուռն դիմելով գլխութիւն հայցած եւ յիշեալ Գայմազամի պաշտօնանկութիւնն ու հեռացուիլն խնդրած էր...»:

Յետ յիշելու թէ հինգ հրամանագիր ելած է գայմազամը պաշտօնանկ ընելու համար, ան տակաւին «պաշտօնին վրան կը մնայ եւ վրիժառու ոգւով առաւել եւս կը չարչարէ իրմէ գանգատող հարստահարեալները...»:

«... Եւ ըստ որում արդարութիւնն ու գլխութիւնը կը պահանջեն որ փափաքուած ապահովութիւնն ու անդորրութիւնն հաստատելու եւ տեւական ընելու համար ... Շահ Հիւսէյին Պէյն անմիջապէս իւր պաշտօնէն հանուի եւ հեռացուի եւ հաւատարիմ Հայ ժողովուրդն անոր հարստահարիչ եւ կեղեքիչ ճիրաններէն ազատելով ապահովութիւն եւ անդորրութիւն վայելէ, իրաց վիճակը Զեր Բարձրութեան յայտնելով առ այն գլխութիւն եւ շնորհք կը խնդրեմք»:

Պատրիարք Կ. Պոլսոյ
ՄԿՐՏԻԶ ԱՐՔ. ԽՐԻՄԵԱՆ

1873 Յունիս 14
(կնիք)

Ազգային վարչութեան քաղաքական ժողով
(կնիք)

Ապա կը մէջբերուին վերոյիշեալ եպարքոսական հինգ հրամանագրերն ալ (որ ես զանց կ'ընեմ) ստորագրուած Ալի, Մահմուտ Նէտիմ, Միտհաթ, Մէհմմէտ Րիշտի եւ Հիւսէյին Ավնի, ճակատագրական յուսահատութեամբ մը աւելցնելով «սոյն հրամագրաց վրայ յիշեալ Հիւսէյին Պէյը ցարդ Ղուզուկյանի գայմազամութեան պաշտօնը կը վարէ»:

Վայրկեան մը կը մտածես թէ ի՞նչպէս մեր ժողովուրդը կրցեր է այս պայմաններու տակ ապրիլ, երկար տարիներ, անսահման համբերութեամբ, նուաստացած, գրեթէ ոչնչացած որպէս ազգ, որպէս մշակոյթ, որպէս մարդ, Վարդանանց հազարամեայ օրինակը մոռցած, Սարդարապատի խենթութիւնը չէ

կանխած գոնէ կէս դարով, լալով, ողբալով գութ հայցողի դիրքի մէջ գտնուած է միշտ, մինչեւ որ իր ամբողջական բնաջնջումը իրագործեն այդ հողերուն վրայ:

Կենթադրեմ որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան փլուզումը, վանքերու, մշակութային կեդրոններու փակումը, եւ ժողովուրդին օրէ օր իմացական անկումը, անգրագիտութիւնը եւ քրիստոնէական բարդոյթը՝ իսլամ տիրապետող աշխարհի մը մէջ, զինք վերածած են անողնաշար, անդէմ զանգուածի մը, միշտ կրաւորական դիրքերու վրայ: Ուսումնաւոր է իրենց անգոյն զանգուածներուն կամ կրած է միայն առանց փոխադարձելու, կամ բռնած կամաւոր աքսորի ճամբան ... բացառութիւն (չընչին) կը կազմեն մի քանի կղզիացած դէպքեր՝ Շապին Գարահիսարի, Վանի, Ուրֆայի եւ Կիլիկիոյ մէջ՝ Այնթապի, Մարաշի, Հաճընի եւ Մուսա Լեւան դիմադրութիւնները:

Մխիթար Վրդ. Սեբաստացին, մեծագոյն արժանիքն ունեցաւ, Հոգեւոր-իմացական մշակոյթը փրկելու, այդ խաւար դարերու մէջ, բայց չունեցաւ իր համազօրը զինուորական մարզին մէջ, հայութեան մարտական պատիւը ոտքի կանգնելու, որ այսօր անիրաւութիւններէն՝ պէտք էր ծնունդ առած ըլլալ...

Նոյն տարին զահնկէց եղած Մուրատ Ե.ին յաջորդած էր Ապտիւլ Համիտ արիւնարբու սուլթանը եւ Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռին կը բարձրանար Ներսէս Վարժապետեան, յաջորդելով Խրիմեան Հայրիկին, որ ստիպուեցաւ հրաժարիլ:

Թիւ 16էն մինչեւ 36 հարստահարութեանց տեղեկագիրը ստորագրած են Ներսէս Արք. Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, Ազգային Վարչութեան Կրօնական Ժողովը եւ Ազգային Վարչութեան Բաղաձական Ժողով, հուսկ 37 եւ 38 թիւերը կը կրեն 7 ստորագրութիւններ, երեք եկեղեցական (Մատթէոս Նպիսկոպոս Իգմիրլեան, Կարապետ Նպիսկոպոս Սերոբեան, Յովհաննէս Բահանայ Մկրեան) եւ չորս աշխարհական (Մէրեթ Գուլի, Տ. Փէշտիմալճեան, Ե. Իւթիճեան եւ Ս. Փափագեան):

Գաւառական հարստահարութեանց մասին միակ ամբողջական տեղեկագիրը որ ինծի յայտնի է, այս մէկն է որ լոյս տեսած է Պոլիս, Արամեան տպարանէն, 1876ին, եւ կը կրէ «պաշտօնական հրատարակութիւն ազգային պատրիարքարանի» տիտղոսը: Այնուհետեւ եղած են բազմաթիւ տեղեկագիրներ, համարատուութեան ձեւով, դպրոցներու, վանքերու, եկեղեցիներու վերաբերեալ, որոնք նոյնպէս անգնահատելի հարուստ տեղեկութիւններ կը պարունակեն, որոնց մասին կ'արժէ անտարալոյս օր մը մանրամասնօրէն անդրադառնալ, բայց առ այժմ իմ ծրագիրէս դուրս կը մնան:

Անցնիմ ուրեմն հարստահարութեանց բաժինի 16րդ թիւին:

16) - Վանայ Հոգւոց վանուց կողոպտուելուն վրայ թագրիր մատուցեալ է եւ անպատասխան մնացած:

17) - Սեբաստիոյ մէջ Պապիկ անուն Հայ մը մահմետական կրօնքը կ'ընդունի եւ իւր աղջիկը հետը կը տանի որ իր կարգին կը փախչի եւ Հայոց Վանքը կ'ապաստանի. Իսլամք վանքը կը կոխեն եւ աղջիկը բռնի կը յափշտակեն:

18) - Մշոյ Մօտկան աւանի գիւղորէից Հայ բնակչաց Քրտերէն կերած հարստահարութեանց մասին թագրիր գրուած է ի միասին մատուցանելով Քրտոց մէկ տարուան մէջ Հայերէն ըրած յափշտակութեանց ցուցակը: Արձանագրութիւնք որեւէ արդիւնք ցոյց չեն տար:

Վերոյիշեալ ցուցակը, որպէս ծանօթութիւն, տեղ գրաւած է տեղեկագրին մէջ եւ յստակօրէն ցոյց կու տայ թէ ինչպիսի կազմակերպուած աւազակներու թիրախ դարձած էին խեղճ Հայ գիւղերը: Ծանօթութեան մէջ 17 գիւղի անուն միայն տրուած է. զանց կ'ընեմ անունները եւ կու տամ միայն գողօններու համազումարը:

Գողցուած ոչխար (մէկ տարուան մէջ) 799 հատ. կարմիր կտաւ թօփ 261. զբամ 53.850, հագուստ 121 կտոր, արմտիք եւ ուտեստ 1972 պարթման...:

19) - Պիթլիսի Քէսան Տէրէի Մէհմէտ Պէյ իր 12 զաւակներով եւ ազգականներով նոյն տեղերու 32 գիւղորէից վրայ ամէն տեսակ հարստահարութիւն կը գործէ: Ժողովրդեան բողոքը տեղական կառավարութեան անլսելի մնացած է:

20) - Տիգրանակերտի Սպահերտ աւանի գիւղերն հարստահարող Քրտաց զլխաւորներով Ապտի Պէյը Միւտիրութեան պաշտօն վարելով, իր արբանեակ եւ ազգականներէն Մահմուտի, Շէրիֆի, Ուուրչիտի եւ այլոց միջոցաւ ժողովուրդը կը կեղեքէ. արտ, հող, անասուն կը յափշտակէ: Ասոնցմէ զատ Հուսպ գիւղի գերեզմանատան մէջ գտնուող Հայոց Եկեղեցին կը գրաւէ, կը քանդէ եւ իրեն բնակութեան տուն շինել կու տայ: Հարստահարեալք աղքատ եւ անպաշտպան ըլլալով տեղական կառավարութեան դիմելու... չեն համարձակիր...:

21) - Մշոյ Աղբիւրին վանքէն կէս ժամ հեռու Մահպուլպանկ գիւղը բնակող Սասունցի Քրտերն, յիշեալ վանքը կ'երթան,

կ'ուտեն, կը խմեն եւ ամէն տարի իբր տուրք վանքէն 400 դուրուշ, 4 կով, 20 ոչխար, 4 պաթման ծխախոտ, 4 պաթման իւղ եւ 5 գրիւ ցորեան կ'առնուն բռնի: Եթէ վանքը զանոնք չհատուցանէ, Միաբանութիւնն ու Հայրերը մեծ վտանգի կ'ենթարկուին: Թագրիր գրուած է 1874 Ապրիլ 25ին:

22) - Վանայ Շատախ գաւառի գիւղօրէից արտերուն նկատմամբ, Աղթամարայ կաթողիկոսական տեղապահ Յակոբ Արքեպիսկոպոսի եւ Վանայ Պատրիարքական Փոխանորդ՝ Աղուանեան Գրիգորիս Վարդապետ գրութիւնք, կը յայտնեն թէ... Բուրտ Պէյերը Թանգիմաթի հաստատութենէն առաջ իրենց վարած բռնական իշխանութիւնը վերստին ձեռք առած են, չարչարելով հարստահարելով զՀայերն որ ըստ առաջնոյն տուրք վճարեն իրենց: Եկեղեցիներ քանդած են, պղծութիւններ ըրած են, արմտեաց դէզեր այրած են: Շատախու բնակիչներէն Մ. Մանուկ եւ Սարգիս եւ Ագիգ Գուլի եւ Մուսկավայ գիւղացի Կարապետ եւ Ճիճանցի Աբրահամ եւ Ագրուզ գիւղացի Մուրատ անուն Հայերն եւ զուրիչներ սպաննած են: Շատախու գիւղերէն Խալիֆօ, Շեղճանց, Մարցեղ, Փանկոն, Պարագոնտ եւ Ճիճան անուն վեց գիւղօրէից բնակիչները վանելով նոյն տեղուանքն ամբողջովին իւրացուցած են. ինչպէս եւ միւս երկոտասան գիւղօրէից արտերն իրենց վերագրելով՝ Համոց սեփականութեան իրաւունքը կը ժխտեն: ... Թագրիր գրուած է 1874 Օգոստոս 9ին: Անպատասխանի մնացած է:

1874 Դեկտեմբեր 23 թուականաւ Վանայ Առաջնորդական Փոխանորդ՝ Թադէոս Վարդապետէն եկած գրութիւնն ալ կը յայտնէ թէ... Բուրտ Պէյերը կատղեր զայրացեր են եւ Հայերը սեփականութեան իրաւունքէ ձեռնթափ ընելու նպատակաւ ասոնց գիւղերու վրայ յարձակեր են, տասնի չափ գիւղերու ոչխարաց գոմեր, խոտի դէզերն այրեր եւ այլ բազում վնաս տուեր եւ սպառնալիք ըրեր են...

Յիշեալ Առաջնորդական Փոխանորդը, 1875 Փետրուար 26 թուականաւ, կը գրէ թէ Վանայ Վսեմափայլ Կառավարիչը շատ հոգ եւ խնամք կը տանի Հայոց իրաւանց պաշտպանութեան, բայց Քրտերն նենգութիւն խորհելէ եւ Հայերը սեփականութեան իրաւունքէ զրկելու համար միջոցներ մտածելէ ետ չեն կեցած:

23) - Հայ Հողագործաց Հայաստանի մէջ հողատէր խնդրոյն վրայ հետեւեալ Թագրիրը մատուցուած է:

Թերեւս Պոլսոյ Պատրիարքը ամենայն միամտութեամբ տուած է իր գիմումնագրին տիտղոսը, որ ինքնիր մէջ, ամբողջ

ողբերգութիւն մը կը պարունակէ: Կրնա՞ք երեւակայել վայրկեան մը որ իտալացի հողագործաց Իտալիոյ մէջ հողատէր ըլլալու համար, Պապը դիմում կատարէ Նոր Զելանտայի կառավարութեան ... Տեսնենք թէ ի՞նչ կ'ըսէ այս դիմումնագիրը:

«Օսմանեան Մեծագոր Տէրութեան հովանւոյն ներքեւ գրտնուող Հայ ազգի մեծագոյն մասն Ասիական Թուրքիստանի մէջ կը բնակի եւ մեծաւ մասամբ հողագործութեամբ կը զբաղի: Սակայն ասոնց բազում աշխատութեամբ եւ նեղութեամբ մշակած եւ բեղնաւորած արտերը ՔՈՒՐՏ Պէյերը եւ Իսլամ Աղաներ իրենց ՕՃԱԳԼԸԳ ըրած եւ իւրացուցած են, որք կը ջանան զրկել մեր ազգայիններն իրենց բացարձակ իրաւունքէն. գիւղացի ժողովը դեան քրտամբ արտադրեալ բերքն, որ հազիւ ասոնց ընտանեաց ապրուստին կը բաւէ, կը կիսեն եւ բռնի կը յափշտակեն: Հողագործը չկրնալով տալ ասոնց ուզածն, ամէն հարստահարութիւն կը կրէ, անտանելի թշուառութեան կ'ենթարկուի եւ անկարող կը դառնայ իւր օրապահիկը ճարելու եւ արքունի տուրքը վճարելու, հուսկ ուրեմն կը ստիպուի ընտանիքը թողուլ, արտը ձգել եւ Պոլիս կամ ուրիշ տեղեր տարիներով դեգերել եւ այնու ներկայն եւ ապագայն բոլորովին վտանգել...»

Ապա կը յիշեցնէ թէ ԹԱՆԶԻՄԱԹէն առաջ, Քուրտ պէյերն ու աղաները, գերի դարձուցած էին Հայ գիւղացին, բայց Թանզիմաթէն վերջ, կացութիւնը բոլորովին չէ փոխուած եւ նոյն Քուրտ պէյերն ու աղաները, յաճախ տեղական կառավարութեան մեղսակցութեամբ, կրկին կը կեղեքեն, կը յափշտակեն եւ իր ունեցածներէն կը մերկացնեն Հայ գիւղացին, եւ թէ Պատրիարքարանիս եւ գաւառի Առաջնորդներու բոլոր դիմումներն ու բողոքները, կը մնան ապարդիւն...:

«Եւ որովհետեւ Տէրութեան փառքը կը պահանջէ որ այս գեղծումը ջնջուի... եթէ Բ. Դուռն խառն մասնաժողով մը կազմէ եւ ... Ասիա ղրկելու շնորհ ընէ, անուրանալի է որ աղքատ ժողովուրդը Պէյերու եւ Աղաներու գերութեան կապէն կ'ազատի, անդորր ու խաղաղ կեանք կը վարէ եւ հողագործութիւնը բաղձացեալ աստիճանին հասնելով, արքուն գանձուն եւ ժողովրդեան, մեծապէս օգտակար կը դառնայ: 1874 Օգոստոս 24:

Ազգային Վարչութեան
Քաղաքական ժողով
(Կնիք)

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՊԱՏՐԻԱՐԳ Կ. ՊՈԼՍՈՅ
(Կնիք)

Հրաչքի պէս բան մը պատահած պէտք է ըլլայ, քանի որ 1874 Հոկտեմբեր 9 թուակիր՝ պատասխան մը կը ստանայ Պատրիարքարանը, ստորագրուած ոմն ՍԱՐԻՖԻ՝ արտաքին գործոց պաշտօնեայէ մը, ուր կ'ըսուի թէ «անձերն ու տեղերը ցոյց չտրուած, ընդհանուր առմամբ տեղի գտած, գանգատանաց մասին քննութիւն ընելու եւ միջոց խորհելու համար, յատուկ մասնաժողով կազմելն անպատշաճ կը դատէ» ... ուստի կը թելադրուի որ Պատրիարքարանը, ճշտէ տեղերն ու անձերը եւ կատարէ պարտուպատշաճը...:

Ներսէս Պատրիարքին պատասխանը, կը կրէ 1875 Յունուար 3 թուականը, ուր յետ սահմուկեցուցիչ ճշգրտութեամբ, մանրամասն անուններով եւ տեղանուններով տալու, գիւղերուն եւ անոնց կեղեքիչներու ցանկը, կը թախանցէ եւ «կ'աղաչեմք որ սոյն խնդրոյն համար, խառն մասնաժողով մը կազմուի եւ Ասիա ղրկուի»:

Ի սէր Հայ պատմական գիւղերու անուններուն, հոս կ'ուզեմ յիշել այդ ցանկին մէջ բերուած գիւղերուն անունները միայն, զանց ընելով բռնադրաւող քիւրտ պէյերու, աղաներու եւ անոնց արբանեակներունը՝ որոնք մանրամասնօրէն յիշատակուած են, բայց ոչինչ կ'աւելցնեն մեր պարագային:

ԿԱՐՆՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Վառ ցաւառի գիւղեր, որոնց հողերը քիւրտ պէյերն ու աղաները իւրացուցած են. — Աստուածածին, Ճանիկ, Տէրէպէկ, Գալաճօխ, Կէպէկիկ, Լիմ, Հաչպիշատ, Քարգալան, Ալուր, Այանս, Կտուց Անապատ, Զօպան Օղլու, Ֆարուզ, Անգղ, Արտամէտ, Պըլթենց, Հարճ, Կիմ, Հարէմէր, Հանգչտանց, Աստուածաշէն, Գուրուպաշ, Ս. Խաչ Վանք, Նորշէն, Սուսերաթ, Աթգուչալ, Պաշ-Գալէ, Հէրէսան, Պազ, Հասպուտան:

Վառայ Խօշապ աւանի գիւղերը

Միրափօ, Զէնիս, Խաչ, Գաս, Կեանկվար:

Վառայ Նորտուզ աւան

Բիրպէտէ լաթ, Գօզմէսի, Էքպի, Շամօնիս, Ալգան, Աղսին, Արազ:

Վառայ Պէրկէր աւան

Ատղալ, Պէրկէր, Ս. Թադէոս:

Վանայ էրտիշ աւան

Սօսկան, Մանավանք, Պայի, Մաճառ, Հայտէրան, Աղի, Ագրան, Փիր-էօմէր, Գրազոմ, Գըզըլ-Քիլիսէ, Քիւչիւք, Պար-կիր, Ուան Վարդան, Զրազըլ, Հայտարան:

Վանայ Գօտօլ աւան

Գօտօլ, Կիրլէվօկ, Ախոռիկ, Շէրէնճան, Ժըլճըլիկ, Շէբախ:

Վանայ Շատախ աւան

Ուարանապազան, Ումար, Կաճիթ, Կիրվան, Հինանս, Ժի-թուկ, Տիջասպար, Սօզանց Պօլօս, Հաղկանս, Զիլանս, Սէվրէք, Պաղկ, Էիվրէշ, Պապօնչ Մէզրուա, Էրիքոմ, Շահրուր, Քէօա-րիչ, Հարհարիչ, Վերին Տարօնց, Վարի Տարօնց, Դարա Տէ-րէ, Գօր, Շիրազ, Վախրօֆ, Հազրօղ, Հարէմշատ, Մաղկեայ Վանք, Զախ, Մուսկեալէն, Հոգիս, Լօրանտաշտ, Մարասէխ, Շէյտան:

Վանայ Մոկս աւան

Սօրս, Գոմեր, Կիտրիզ, Միր, Սոպ, Սաքսի, Պէրտէնուտ, Նազլեվան, Արվանս, Միրականց, Միպկանս, Հաղին, Հիւսի-սաբուր, Փէտատեղ, Ասխէնչա, Լիւլէնս, Ղայթանս, Հարբիզ, Ամենափրկիչ, Ատիճանս, Նորատանս, Մոկս, Լիճան, Փշա-վանք, Սիկլանց, Գինեկանց, Բաթ, Պուլենց, Վանկիկ, Սէպքան, Ս. Կարապետ, Գօճոզի, Կիճա, Ս. Մանուկ Վանք, Տինիս, Հա-թանս, Ագրակ, Տրամազ, Հողմաղաց, Մազնի, Կօմանս, Քար-քճանս, Քըրտօս, Լօրանդ, Կեալէ, Նանինս Վանք, Միրան (սոյն աւանի քուրտ պէյեր գիւղացի Հայերն իրենց մէջ իբրեւ գերի կը վաճառեն):

Վանայ Կարկառ աւան

Կիճ, Միճկանս, Մելիք, Խիրօբանս, Տափ, Զախօխ:

Վանայ Կավաշ աւան

Տէվէ-Պօյնու, Ս. Յարութիւն Վանք, Ս. Թոմաս Վանք, Ինզակ, Շաութան, Հաղօն Պետականց, Վերին Սարա Տուտէր:

Վանայ Ուտան աւան

Ագ-Մանասար, Ս. Նշան Վանք, Հայլօ Վանք, Պէլէնս, Հա-րիրէն, Զարիգանճ, Պօղանիս:

Մշոյ գաւառ

Գարսօ, Ս. Յովհաննէս Վանք, Մօրնինկ:

Երզնկա գաւառի Քդի աւան

Ալթուն Հիւսէյին, Շէն, Գօզատ, Պրաստիկ, Յաղթող, Թէ-
քիյէ, Կեալպիրիկ, Էգրէկ:

Մշոյ Պիթլիս աւան

Պօր, Կամախ, Քէմանճար, Կեալակ, Հօր, Նեստօս, Ղարպ,
Սէմպուկ, Սուրօ Վանք:

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Սաթը, Սղերդ, Խիզան, Սպահերտ, Պուրուշ, Ճանօվան,
Սօքար, Վերին Կօտէնս, Վարի Կօտէնս Ներքան, Պաղունէր,
Իրուն, Պաղէնս, Պազօնս, Ս. Աստուածածին, Լիվար, Տաղ,
Քեչիս, Տօսու, Թալաս, Էրքին, Տանսիս, Մատ, Մատատաշտ,
Զիմէն, Սօրօնս, Վարի Հարօն, Խէվէթ, Իսթապօղանս, Պատերա-
նանս, Տաղօս, Կարալագ, Ս. Գէորգու Վանք, Գափլաս:

Տիգրանակերտի Կարկատ Աղէֆիս աւան

Օրիս, Խնձորոտ, Հալիս, Զիքօր, Փիրխօս, Հուրանս:

Նէմրան աւան

Գօնիս, Կեալրէնս, Շէն-Աղբիւր, Նիճա, Հալստանս, օֆ,
Գիթանս, Շէյիս, Ապարանից, Ս. Խաչ Վանք, Պարկանս, Գեար-
նար, Զախվագ, Հէրամուս, Հէրատ, Տիրլէք, Տէվան:

Խիզան աւան

Խարխօս, Խազի, Մահտօնենց, Գասիր, Պէսօնց, Բշնաշէն,
Պռոշենց, Կարս, Տի, Աղօնս, Աղօր, Նամ, Վերին Պախօր, Գա-
տինօկ, Բասէտ, Սֆր, Սօրվաբերդակ, Շէն, Խարիթ, Վերին
Գարս, Ստորին Գարս, Պրօնս, Պապին, Լի, Հուրճուգ Կակվան,
Իստին, Բէթամ, Գամլանս (Քուրտերը վերջին հինգ գիւղերը
բոլորովին պարպած եւ անոնց հողերը գրաւած են):

Հէրուն աւան

Սիղէրէկ, Զօմ, Պօմ, Հալավ, Ղանսիկ, Հաւին, Սայրօս,
Հալըճա, Մէղրաս:

Խարքերդու գաւառ

Թոմա Մէգրաս:

Բալուայ գաւառ

Հապապ, Զիթագ, Թաղրիշ, Գարընճա, Զայիր, Եէնի Քէօյ,
Արմուճան, Գէլէլիեր, Իսապէկ, Գօմպատ, Խաճար, Ուզուն Օվա:

ԳԱՂԱՍՏԻՈՅ (Աճգարա) ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Կեսարիոյ գաւառ, Գարաճուրան, Զօմաքըլ, Ինճէսուն:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Ճանիկ գաւառի մէջ Զարչամպա:

ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ

Գաղնալ աւանի Եարհիսար:

* * *

Ինչպէս կը տեսնուի, հայաբնակ զանազան կուսակալութիւններու, անիրաւուած հայ զիւղերուն ցանկէն, ժԹ. դարու երկրորդ կէսին, անտանելի, անմարդկային կացութիւն մը ըստեղծուած է Հայութեան համար, որ աւելի հետեւանք է Բ. Դուռին անկարողութեան, իսլամ իր փոքրամասնութիւնները, յատկապէս եւ զլիաւորաբար Քիւրտերը, մեր պարագային, զսպելու: Նոյն դժուարութիւնը կրեց Օսմանեան բանակը, կիսանկախ Ձէյթունը ընկճելու համար, որուն համար ստիպուեցաւ բազմաթիւ ճակատամարտներ մղել: Պարագան շատ աւելի դժուար էր, քիւրտ ցեղերու հետ, որոնք շատ աւելի հեռու էին կեդրոնէն, շատ աւելի բազմաթիւ. լաւ զինուած եւ իսլամ ըլլալով բոլոր իսլամ փոքրամասնութիւններու աջակցութիւնն ու համակրանքը կը վայելէին, մանաւանդ որ կողոպտուողն ու սպաննուողը Հայն էր, Քրիստոնեան...:

Խրիմեան Հայրիկին Պէրլին երթալը՝ այս տեսանկիւնէն դիտուած, ամենեւին իմաստ չունէր, ընդհակառակն, ապտակ մըն էր Սուլթանի անկարողութեան, հետեւաբար գրգռիչ, նուաստացուցիչ: Ռուսերու եւ Արեւմուտքի պետութիւններու միջամտութիւնը, որ անկախաբար անկէ, կատաղի հայատեաց մըն էր, կրօնամոլ իսլամ ըլլալով:

Միայն յետադարձ ակնարկով, կրնանք այսօր վիճիլ, թէ ի՞նչ կրնային ընել, Օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մէջ ապրող Հայերը: Զինուի՞լ, ի՞նչպէս, ակռաները սեղմել, եւ սպասել կեդրոնական կառավարութեան հզօրացումի՞ն. արդեօք Հայերու հանդէպ վարմունքը պիտի փոխուէ՞ր թէ խորքին մէջ կեդրոնական կառավարութիւնն էր որ թոյլ կու տար, ըստ իր բարի սովորութեան, անիրաւութիւնները, զիրար տկարացնելու:

քաղաքականութեամբ: Հարիւր յիսուն տարիներ ետք, Քիւրտերու ներկայ պառակտումը, եղբայրասպան կռիւները, ցոյց կու տան թէ Հայերու պարագային, կրօնական հարցը, պատրուակ մըն էր միայն, խորքին մէջ իշխողը ցեղապաշտութեան գաղափարախօսութիւնն էր, որ արդէն սկսած էր արմատ ձգել, Պալքանեան եւ ափրիկեան հողամասերը կորսնցնելէ յետոյ, եւ որուն գործադրողները պիտի չուշանային յայտնուելու Երիտասարդ Թուրք արդիական անունին տակ ծածկուած:

Չափազանց դժուար ժամանակաշրջան մըն է, որուն միակ պատասխանը եղաւ ժողովրդական շարժում մը, գիւղական խումբերէ կազմուած, ունեցաւ իր արժանի հերոսները, Փէտալական խումբերը, ծնունդ տալով Յեղափոխական շարժումներու, որոնք շուտով իրարամերժ կուսակցութիւններ ձեւացուցին, տեսան օգտակար – վնասակար շատ գործեր, բայց երբեք չկարողացան միաձուլուիլ ոյժ կազմել, դիմադրաւելու համար, իրենց ոյժերէն շատ աւելի վեր վտանգը, հայ ժողովուրդի գըլխուն կախուած: Կար նաեւ՝ երկու հօր կայսրութիւններու՝ (Օսմանեան եւ Ռուսական) մէջ ցրուած ժողովուրդի համլեթեան կացութիւնը, ըլլալու եւ չըլլալու, ասոր կամ անոր հետ ըլլալու, որ Սասանեան տիրապետութենէն ի վեր, ժառանգութիւն մնացած՝ երկուութիւնն է Հայութեան, ճակատագիր մը, որ մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքին, մեզ կը հալածէ ուրուականի մը նման (Սասանեան–Հոմէական, Բիւզանդական–արաբական, մամլուքներու–խաչակիրներու, Պարսկական–Օսմանեան, Ռուսական–Օսմանեան, Սովետական–Արեւմտեան ... Ռուսական–Ամերիկեան):

* * *

Վերադառնանք մեր տեղեկագրի թիւ 24 հարստահարութեան:

24) – Զնքուչի վանուց արտերս իբր ՄԱՀԼԻԻԼ չծախելու խնդրանք թագրի եղած է, 1875 Մարտ 19:

25) – Տիգրանակերտի նահանգին մէջ, քանի մը բռնաւոր ՏէՐԷՊԷՅԻՆԵՐՈՒ կողմանէ տեղի գտած սոսկալի հարստահարութեանց եւ զեղծմանց մասին թագրի մատուցուեցաւ 1875 Մայիս 3: Ապարդիւն:

26) - Կարնոյ մէջ Թահրիրը էմլաք կատարուած միջոցին, երբ կարգն ազգային եկեղեցւոյ եւ դպրոցաց կալուածներուն կու գայ, էմլաքի պաշտօնեայն չ'ուզեր զանոնք իբր ազգային կալուած արձանագրել . . . իր պարտքն է եղեր մէն մի կալուածի տէրը գտնել . իսկ երբ տէր չ'ունենայ՝ իբր ՄԱՀԼԻԻԼ նկատել . . . :

27) - Մատեն քաղաքի Զերմուկ գիւղի Հայոց Թաղին մէջ եկեղեցւոյ շինութեան արգելք եղած են Իսլամները, պատճառելով թէ Հայոց Թաղին մօտը մզկիթ կայ : Թաղրիրը եղած է 1875 Յունիս 5, կրկնուած 1876 Սեպտեմբեր 1: Ապարդին :

28) - Մարաշի Միւթէսարըֆ Սայիտ Փաշային դէմ զանգատանաց Թաղրիր մատուցուած էր : Տեղական պաշտօնեայք կը ձգնին Հայերը զրպարտիչ ցոյց տալ եւ կը ստիպեն զԱռաջնորդական Փոխանորդ Տէր Յովհաննէս Բահանայն որ ՄԱԶՊԱԹԱ ստորագրէ :

29) - Ազէհիբ քաղաքի կալուածոց վրայ խիստ սուղ գիներ դրեր են, որով Հայերը ծանր տրոց վճարման ենթարկուեր են :

30) - Կարսոյ հարստահարիչ Քրտաց եւ Մատենի էկիլ աւանի քուրտ պէյերուն առ Հայս հասցւցած վնասուց համար Թաղրիր գրուած է 1876 Ապրիլ 2:

31) - Տրապիզոնի Ս. Փրկիչ վանուց արտերուն մէկ մասն իւրացնել կ'ուզէ Զարըգճի Ալի էֆէնտի անուն մէկը : (1876 Ապրիլ 28) : Ապարդին :

32) - Վանայ ոստիկանութեան հազարապետ եւ ազգականներէն մէկ քանի անձանց համար զանգատանաց Թաղրիր եղած է . տակաւին պատասխան չ'է առնուած :

33) - Միւլէգլիմ Հասանն Աղթամարայ վանքը կ'երթայ եւ միաբաններէն Յակոբ Վարդապետը կը սպաննէ 7 Քրտերն ալ Մինտան գիւղի Տէր Յովհաննէս Բահանայն կը սպաննեն : Տիարպէքիրէն Սղերդ վերադարձող անուանի բռնաւոր Ապտիւլ Ֆէթթահ Պէյ Հայերը սուրէ անցընելու սպառնալիք կ'ընէ : Ղազրանցի Հայ մըն ալ կը սպաննուի : Բազմիցս Թաղրիր գրուած եւ անպատասխանի մնացած է :

34) - Մարաշի մէջ Մէնգիրեան Յարութին եւ Զամչիկեան Ղազարոս տեղւոյն իսլամներէն կը սպաննուին : Զէյթունի գայ-

մագամ Տավուտ աղան Յարութին անուն Հայ ոստիկան մը կը սպաննէ:

35) – Նայիպ էֆէնտին, դատավարութեան օրինաց հակառակ, կը մերժէ քրիստոնեայ վկաները, Ուրֆայի քաղաքական ատեանին: Թագրիր գրուած է 1876 Յուլիս 31:

36) – Զինուորական տուրքերու վրայ յանուն Ազգային Վարչութեան Նառն ժողովոյ, Բ. Դրան մատուցուած է հետեւեալ Թագրիրը:

«Օսմանեան Տէրութեան հաւատարիմ հպատակ Հայ ազգին անհատներուն սոյն տրոց ծանրութեան ներքեւ չճշուելովն հանդերձ Տէրութեան հասուլթից չնուազելուն միջոցներ որոնել եւ ցոյց տալը մեր պարտքն է: Զինուորական ծառայութեան մէջ գտնուող իսլամք ինչ բացառիկ շնորհներ որ կը վայելեն, Գուրայի օրինաց տրամադրութեամբ, զինուորական տուրք վճարող մեր ազգայիններն ալ պէտք է նոյն բացառութիւններէն օգտուին, հաւասարութեան արդար դրութեան համաձայն: Այսինքն 15 տարեկանէն վար եղողներն ու 75 տարին անցնողներն ընդհանուր արու անձանց, թիւէն դուրս ձգելով, մնացեալներէն իւրաքանչիւր 180 անձի վրայ մէկ զինուորի փրկագին պահանջուի ... երբ օրօրոցի մանկիկը, ծերութեան վերջին հասակին հասնողը, դպրոցականը, կղերն եւ անկարները, որք ամէն պարագային եւ ժամանակի մէջ արքունի տուրք վճառելէ ազատ են, հաշուոյ մէջ առնելով, ընդհանուր արու անձերը զինուորական տրոց ենթարկեն, հաւաքումն անկարելի կ'ըլլայ...»:

1876 Օգոստոս 14

Պատրիարք Կ. Պոլսոյ Ներսէս Արք.

Ազգ. Վարչութեան կրօնական ժողով

Ազգ. Վարչութեան Քաղաքական ժողով

(Կնիք)

37) – Սեբաստիոյ կուսակալութեան Սարմուսագլը գիւղի Հայերը կը հարստահարուին իսլամներէն: Այս վերջիններն Հայ կին մը բռնութեամբ լեռը կը տանին եւ իրենց զազանական կիրքն անոր վրայ յագեցնելէ յետոյ, կը սպաննեն զայն ու դիակը գետը կը նետեն: Թագրիր եղած է 1876 Օգոստոս 18:

38) – Մալաթիոյ միւլթէսարըֆ Մուսթաֆա պէյին մոլեռանդական վարմանց դէմ եւ իսլամ սրիկաներուն շան մը վիզը խաչ

կախելով շուկան եւ փողոցները պտըտցուցած ըլլալուն վրայ, բողոքոյ թագրիր մատուցուեցաւ 1876 Սեպտեմբեր 1:

«Հոս կ'աւարտի Պատրիարքարանի թագրիրներու հաւաքածոյն ... բաւական կը կարծեմք հաստատելու թէ զաւառացի մերազնէից հարստահարեալ վիճակն ինչ որ էր յառաջ, ընդհանրապէս նոյնն է եւ այսօր, հակառակ մեր ազգովին տրտնջանացն եւ զանգատանաց, որք անընդհատ մատուցուած են Կայսերական կառավարութեան, թէեւ Բ. Դոուռն իւր ազդու հրամանագրերովն ... հայրախնամ ջանք ցոյց տուած է»:

Եզրակացութիւնը ազգային իշխանութիւնները կատարած են. աւելցնելիք չկայ:

Խորհրդածելիք չատ բան կայ սակայն: Այսօր զաւառներու մէջ Հայ կայ, անշուշտ, բայց Հայութիւն չկայ, համայնք գոյութիւն չունի. ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆ կատարուեցաւ, նոյնիսկ հարստահարուող գիւղ մը ունենալու «հաճոյքէն» զրկուած ենք, այդ «հաճոյք»ը կը վայելենք միայն Պոլսոյ մէջ, այսօր Լօզանի դաշնագիրէն ետք, 2000ի սեմին, երբեմն-երբեմն մամուլին մէջ կարդալով, վարժարանի մը գրաւումին, Պատրիարքի մը ընտրութեան դրուած զանազան խոչընդոտներուն, ազգապատկան կալուածի մը իւրացումին, առանց բացատրութեան, օրինաւոր Պետութիւն մը չճանչնալու «ակտին» մէջ, որովհետեւ խղճին վրայ 2 միլիոն զոհերու արեան աղաղակը կը ճնշէ եւ պիտի ճնշէ մինչեւ այն ատեն, որ այս Պետութիւնը չհանդարտեցնէ իր ցեղապաշտական, ժամանակավրէպ կիրքերը եւ չյարգէ մարդկային տարրական իրաւունքները իր աշխարհագրական սահմաններուն մէջ, հակառակ բոլոր երեւոյթներուն, արդիականացումի պատրանքներուն, պիտի մնայ 21րդ դարուն ալ ՀԻՒԱՆԴ ՄԱՐԴԸ:

Հ. ՅԱՐՈՒԹԻԻՆ ՎՐԴ. ՊԶՏԻԿԵԱՆ